

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VIII том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№1 хаттама 6 қараша 2015 жыл)*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жакып, А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов,
Ө. Тарақ, А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек,
П. Бисенбаев (хатшылар тобының жетекшісі),
И. Өзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Тарақ**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Авторлар:

Ж. Дәдебаев, Ө. Әбдиманұлы, Т. Кәкішев, З. Бисенғали,
З. Сейітжанов, Ж. Тілепов, А. Салқынбай,
М. Үмбетаев, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ. Мәдібаева**

А 13 **Абайтану.** Тандамалы еңбектер. VIII том. Пәнаралық зерттеу /
Ж. Дәдебаев, Ө. Әбдиманұлы, Т. Кәкішев, З. Бисенғали, З. Сейіт-
жанов, Ж. Тілепов, А. Салқынбай, М. Үмбетаев, Р. Тұрысбек,
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов; жауапты ред. Қ. Мәдібаева; жал-
пы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.
– 279 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1712-0 (VIII том)

VIII томда Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармашылық мұрасын пәнара-
лық зерттеудің нәтижелері көрініс тапқан. Онда Абайдың ілімі, әдеби мұрасы, абайтану
тарихы, ақын шығармашылығында негізделген құндылықтардың негіздері, пайымдау
мен бағалау жүйесі, білім концепциясы, поэтикасы, шындық және шығармашылық
қиял, мазмұн мен пішін секілді мәселелер қоғамның интеллектуалдық және тұрақты
дамуымен сабақтас қарастырылған.

Кітап абайтанушыларға, магистранттар мен докторанттарға, Абай әлемін терең та-
нуға талаптанған көпшілікке арналған.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерт-
теу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)
ISBN 978-601-04-1712-0 (VIII том)

© Авторлар ұжымы, 2016
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

II тарау

АБАЙТАНУ ТАРИХЫ

1. АЛАШ КЕЗЕҢІ

Қай халықтың болмасын белгілі бір тарихи кезеңде өнері мен әдебиеті, яғни бүкіл мәдени болмысы өзгеше бір биікке көтеріліп, кейінгі өрлеу мен дамуға кең жол ашары сөзсіз. Ендеше біздің қазақ халқының тарихында да сондай кезеңдердің бар екендігі шындық. Қазақ халқының руханияттық дамуында осындай толағай өзгерістер мен ерекше серпілістердің көзге айрықша шалынар сәті – XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы.

Қос ғасырдың тоғысар тұсында «Ғылымды іздеп, дүниені көздеп» екі жаққа үңілген ұлы Абай, халықты өркениеттің өріне алып шығар амалды тапты. Ол ғылым мен білім, өнер үйрену жолы еді. Замананың тұрпатын, ұлт тұрмысының кемшілікті тұстарын Абайдай көре білген, ұлы ақындай таныған жан кемде-кем. Абай жасампаздығының мәңгілігі мен өнерінің өрістілігі осында жатса керек. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы Абай феномені – қазақ ұлтының өркениеттік болмысындағы орны – айтып болмас ұлы құбылыс!

Әрине, Абай ұлылығын, шығармашылық тұлға ретіндегі болмысын тап басып тануға біраз уақыт қажет болды. Ал абайтануды алғаш жүзеге асырғандар – XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары. Олар өздері міндет етіп алған ұлт үшін атқарылар ұланғайыр істердің бастау көзі ұлы Абайды тану мен танытуда деп біліп, ең алдымен, сол ұлы ұстаздың ұлылық қасиетін ардақтауға ұмтылды. Абайды өздері ғана қадір тұтып қоймай, оның ұлт абызы ретіндегі кеменгерлік тұлғасын өздері айтпақшы «жұртқа», яғни көпке танытуды мақсат тұтты.

Қазақ зиялылары ә, дегенде-ақ, Абай туралы туралы келелі ойларын сол кездегі түрлі басылымдарда жариялай бастады.

Оның ішіндегі елді елең еткізер, оқушылары тұшынып оқыр, рухани азығы молы да, кеңге қанат жайғаны да, әрине, «Қазақ» газеті болды. «Қазақ» халыққа қызмет көрсетуге жарарлық, халықтың көкейкесті ой-арманын көрсете алатын материалдарды ғана жариялап, озық үлгідегі дүниелерге ғана орын берді. Және әрбір жарияланымдағы ұлттық сипаттың айқындылығына көңіл бөлді. Соның бірі қазақ зиялыларының әдебиетке, әдеби тұлғаларға қатысты пікірлері. Ал, енді газеттегі әдебиетке қатысты мақалардың негізгі авторлары А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ә. Бөкейханов екендігі тағы шындық.

Алаш ардақтаған басылым өзінің алғашқы сандарының бірінде «Қазақ тарихы» деген мақала жариялап, онда мынадай ой айтылды: «Қияметке шейін қазақ қазақ болып жасамақ, осы ғасырдың ғылыми жарығында қазақ көзін ашып, бетін түзесе, өзінің қазақшылығын жоғалтпағандай және өзіміздің әдет-ғұрыпқа сай «қазақ мәдениетін» құрып, бір жағынан «қазақ әдебиетін» тұрғызып, қазақшылығын сақтамақшы». Бұдан біз газеттің негізгі мақсаттарының бірі қазақ әдебиетін өркендету болған айқын аңғарамыз.

Қазақ әдебиетінің сол дәуірдегі шығармашылық мәселелерін мүмкін қадарынша сарапқа салып, жұрттың эстетикалық талап-талғамын қалыптастыруға алғаш қадам жасаған» Айқап» журналы болса, оның артынша «Қазақ» бұл істі жандандыра түсіп, оны биік деңгейге көтере алды.

Осы тұрғыдан алғанда, «Қазақ» әдебиетіміздің озық үлгілерін насихаттауда ерекше қызмет атқарды. Кемел ой мен келісті сыр тоғысқан, сұлу сезім мен мұңлы шер шарпысқан көрікті де көркем жырдың шебері Абай шығармаларына айырықша назар аударуы – осының бір айғағы. Әрине, газеттегі қайбір мәселе болмасын іргелі ойға қозғау салушы бас жазушы Ахмет Байтұрсынов екендігі белгілі. Соның ең үлкен мысалы – Абай сияқты ұлы тұлғаны кеңінен насихаттап, оның шығармашылығына айрықша назар аударып, терең талдау жасап, әділ бағасын беруге көшбасшы болуы.

Қазақ сөз өнерінің «патшасы» Абай арқылы қазақ әдебиетінің өткені мен бүгіні жайлы сөз қозғап, өлең сөздің қадір-қасиеті

жайлы толғаулы ой қозғаған алғашқы мақала Ахмет Байтұрсынов қаламынан шықты. Абай туралы «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 39-41-сандарында газет редакторы Ахмет Байтұрсыновтың «А.Б.» деп қол қойған «Қазақтың бас ақыны» атты көлемді мақаласы жарияланды. Мұнда қазақтың бас ақыны Абай Құнанбаев туралы алғаш тереңнен тартып ой айтылған. Абай өлеңінің асыл қасиетін терең түсінген, өлең өнерінің озығы екеніне көз жеткізген А. Байтұрсынов: «Одан асқан бұрынғы-соңды заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ», – деген тың да түйінді тұжырым жасайды.

Жалпы Ахмет Байтұрсыновтың өзі басқарып отырған газетінің бетінде жарияланған өлеңдерден Абай үлгісін көргісі келетіні, ақындардан сол деңгейдегі талап-талпынысты танығысы, оларды сол бағытта баптап, тәрбиелеуді мақсат тұтатыны анық сезіледі.

Ахметтің Абай шығармаларын өте жоғары қоятыны әуелден-ақ, әр кезде, әр жағдайда жарияланып жүрген түрлі мақала, жазбаларынан белгі беріп қалатын. Ал мына мақала сол бір Абай жайлы толғамды ойларының түгел күйде жарыққа шығып, оның өз талап-тілегінің негізсіз еместігін дәлелдей алғанының нақты көрінісі еді.

Автор өз мақаласында бүгінгі зерттеушілеріміз көтеріп жүрген көптеген өзекті мәселелерді тілге тиек еткен. Ол Абай шығармаларының тілінің ауырлығы, мазмұнының қабылдауға қиын екендігін айтар ойға азық етіп, оны шеберлік қыры ретінде көрсете алған. «1903 жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес. Олардың сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қаласың. Кей сөздерін ойлап дағдыланған адамдар болмаса, біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі. Сондықтан Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас», – деген жолдар жоғарыдағы сөзімізге нақты дәлел бола алады.

Автор мақаласында өзі пір тұтып, талантын, дарындылық қасиетін ерекше бағалаған Абай ақынды сол заманның ақындары-

нан даралап көрсетеді, оның артық екенін дәлелдейді. Жалпы Ахмет Байтұрсынов қалың жұртқа Абайды таныстыру мақсатында оның шығармаларын газет бетіне жиі жариялап тұрған. Ол «Қазақ» газетін екінші Абай мектебіне айналдырды. Ахмет айнала-сындағы алаш зиялылары өздерінің шығармалары арқылы Абай дәстүрін әрі қарай жалғастырды.

Абайды әр қырынан ашуға тырысқан мағыналы мақалада мынадай жолдар бар: «Орыс ақындарымен танысып, өлең орны қайда екенін білгеннен кейін, Абай өлеңге басқа көзбен қарап, басқа құрмет-ықыласпен күтіп алып, төр түгіл тақтан орын берген. Бірақ басқа сөзден өлеңнің таққа мінгендей артықшылығы қандай, оны да көрсетіп, айтып қойған. Айтушы мен тыңдаушының көбі надан болғандықтан, өлең болып айтылып, тыңдалып жүргендердің көбі өлең емес екендігі, өлең жазушылар болса да, келістіріп жазушылары ішінде бірен-саран таңдама екендігі, жұрт мағыналы, терең сөзден гөрі мағына жоқ, маңыз жоқ, желдей гулеп, құлаққа дыбысы тиіп өте шығатын жеңіл сөздерді таңдауға құмар екендігі Абайдың өлең жайынан жазған сөздерінде көрсетілген». Мұндағы Ахметтің айтпағы Абай ақынның сыншылық көзқарасының өткірлігі мен нағыз ақынға қажетті де керекті шеберлікті толық игерген жасампаздық тұлға екендігі.

Замана ауыртпалығын, елдің басына түскен зорлық-зомбылықты терең сезініп, жүрегімен түсініп, жырлай білген Абайды «Қазақ» газетінің авторлары пір тұтқан, ұлы ұстаз тұтқан.

Ахмет Байтұрсынов аталмыш мақаласында Абай өлеңдерін қабылдау қиынға соғатындығын айта келіп: «... Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас, бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағандығынан болатын кемшілік», – деп бір түйіп алады. Сөйтіп, Абай сөзін ұғынудың қиындығы Абай поэзиясының жадағай жылтыр сөзден құралмай, ойлы, мағынасы тереңде жатқан сөз жүйесі болғандықтан деп біледі. Одан әрі осының бір мысалына Абайдың «Көк тұман алдындағы келер заман», – деп басталатын өлеңін алады.

Көк тұман алдындағы келер заман,
Үмітті сәуле етіп көз көп қадалған.

Көп жылдар көп күнді айдап келе жатыр,
Сипат та, сурет те жоқ, көзім талған, –

деп басталатын өлеңді «оқушылар түсінбесе, ол Абайдың үздік ілгері кетіп, оқушылары шаңына ере алмағанын көрсетеді», – дейді автор. Яғни, Ахмет пайымдауынша оқырманның Абай сөздерін түсінбеуінің басты себебі, ақынның өз заманындағы талғам-танымнан озық кетіп, сол тұстағы оқырман деңгейінен ой асырып тұрғандығынан.

Асыл сөздің әрі мен нәрін тап басып танитын сөз өнерінің білгірі: «Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен оқшау, олар сөзінен үздік, артық. Ол оқшаулық, артықтық басқа ақындардан Абай сөзінде ғана емес, өзінде де болған», – дейді. Сөйтіп Ахмет Абайдың өскен ортасына, тәлім-тәрбиесіне, өмір жолына көз жіберіп, осылардан қалыптасар адамдық болмысына ой тастап, одан туындаған пікірлерін ортаға салады.

Жалпы, Абайды күллі қазақ даласына, ел-жұртқа таныстыруда, оның шығармаларын жариялап, өнегелі де ғибратты сөздерін қазақ оқырмандарына жеткізуде «Қазақ» газетінің және оны шығарушылардың еңбегі орасан зор.

1903 жылы Абай сөздерімен алғаш танысқан Ахмет қызыға да тұщына оқи келе, құдіретті сөз иесінің кемеңгерлік болмысын байқап, байыптап, сөз асылының қыр-сырына әбден қаныққан соң, Абай өлеңдері тебіrentкен тұнық сезім мен тың ойларын оқырманмен бөлісуді қалайды. Абайдың әрқайсысы дәуір жүгін арқалаған сөз құдіретінің құпиясына үңіліп, Абай әлемінің әсемдік сырын ашуға ұмтылады.

«Әрбір сөзі оқырманға сын» Абай ақындығының өзгелерден оқ бойы озықтығы оның өмірден түйгені мол көрегендігімен қатар, терең білімпаздығынан деп таныған Ахмет Абай білімінің құнары еуропалық ғылым-білімде деп есептейді. Абай білімінің негізі жайлы жаза келе: «Михайэлис пен Гроссқа кез болмаса, сол күйімен бәлки кетер еді, қандай асыл, қандай мағыналы, қандай терең сөздер жерге көмілер еді. Абай сөздері дүниеде қалғаны қазаққа зор бақ», – деген ой түйеді.

Сонымен бірге Ахмет осы мақаласында ақын шеберлігінің сыры неде деген сұраққа жауап іздестіреді. «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы болуы керек. Сөздің шырайлы, ажар-

лы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, дәмді, орынды болуына сыншылық керек, мағыналы, маңызды, болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған». Міне, Ахмет тапқан Абай шеберлігінің сыры осыларда жатыр. Жалпы ақынға, өнерпазға тән қасиеттің бәрі бойына жинақталған Абай ақындығының табысы да, табиғи ерекшелігі де әлгі Ахаң айтқан үш нәрседен қуат алады, «сондықтан да өлеңі қай тарапынан болса да толық».

Ахмет мақаласында Абай шығармашылық тұлға ретінде толық болмысымен көрінді. Ол Абай поэзиясының төл ерекшеліктерін нақты мысалдар, өлеңдерінде өрілген көркемдік белгілер арқылы ашып көрсете алды. Сондықтан да бұл мақала қазақ көркемсөз танымының алғашқы ірі қадамы болып саналады. Өйткені қазақ сөз өнерінде жеке ақын шығар-машылығына эстетикалық талдау жасап, биік көркемдік талғамнан өткізу – онша жиі кездесе бермеген құбылыс. Қазақ әдебиетіндегі осынау сүрлеуді алғаш А. Байтұрсынов салып, әдеби шығарманы көркемдік-эстетикалық тұрғыдан тануға жол ашқаны қазақ әдебиеттану ілімінің қалыптасуына айрықша ықпал еткендігін жоққа шығара алмаймыз.

Әрине, Ахметке дейін де баспасөз бетінде, кейбір жинақтарда Абай туралы пікірлер жарияланып тұрды. Абай ақындығына баспасөзде [«Дала уалаяты», 1889] алғаш баға берген – Мәшһүр Жүсіп Көпеев. 1909 жылы Абайдың Петербургта шыққан өлеңдер жинағына Кәкітай Ысқақов «Абай (Ибраһим) Құнанбай ұлының өмірі» атты алғы сөз жазды. Кәкітай мұнда Абайдың ата-бабасы, өскен ортасы туралы алғаш рет толымды мәлімет береді. Және әкесі Құнанбай данышпандығы туралы қысқаша айтып өтеді. Оның Абайды тану үшін ақынның өскен ортасын білудің мәні зор екенін жақсы сезінгендігі көрінеді.

Кәкітай сонымен бірге өз мақаласында Абайдың ұлылыққа тән өзгеше мінезін, ақындық лабораториясын танытуға айрықша көңіл бөледі. Бұл туралы Ол: «Абай өзі өлеңінің өнер екенін біліп жаза бастаған соң бұрынғы на-дандықпен өлеңді өнер орнына жұмсамағандарды» қатты сынға алғанын ашық айтады. Әсіресе, оның өзіндік әдеби мектеп қалыптастырғанын баса көрсетеді. Бұл туралы Кәкітай былай деп жазады: «Абай жазған өлеңдерінен басқа, әншейін отырғанда көбінесе өзінің қызықты көріп,

көңілі рахат болатұғыны: сөзі ұғар бала-шағасы уа ғайри жаңа талап, байыпты жас жігіттер ортасында өзге ел сөзі, шаруа сөзі сөйленбей, өзінің білгенін сезгенін айтып, адамның адамшылығы қандай мінезбен түзеледі, қандай қылықпен бұзылады, ғылымды қалай іздеуге болады, өмірді қалай кешірсе жөн болады, бұрын қандай ғалымдар өткен, олардың артықша айтқан сөздері қандай, әйтеуір нетүрлі нәсихатын болсын жастарға ғибрат болып, адамшылығы түзелер деген сөзді айтып отырудан қанша уақыт болса да еш жалықпай, ынталы көңілмен бек рахаттанып айтып, ұқтырып отырушы еді». Бұл Абай ортасының өзіндік сырын ашқан шындық сөз. Кәкітай сонымен бірге Абай ақындығы тәлім алған бастау бұлақтарға да жөн сілтеп, ол оқыған орыс-батыс ақындарының, орыс-батыс ғалымдарының атын атап, түсін түстеп те кетеді. Бұл дерегі мол тарихи мәні зор нақты мәліметтер болып табылады. Абайтанушы ғалым Қайым Мұхамедханов: «Абайды танудың басы төңкерістен бұрын басталғанын және оны бірінші бастаған Кәкітай болғанын көреміз», – деп Кәкітай еңбегін қатты бағалайды. Шындығында, осы «Алғы сөз» Абайды қазақ оқырмандарына алғаш кеңінен таныстырған сөз еді.

Ал орыс оқырмандарына Абай есімі бұдан сәл ертерек танылды. Абай өмірі мен творчествосының білгірі Қайым Мұхамедханов: «Абайдың көзі тірісінде, оны орыстың оқырман қауымына тұңғыш рет таныстырған адам – Әлихан Бөкейханов» екенін айтады. «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» атты көп томдық кітаптың 1903 жылы «Киргизский край» деген 18-томы жарық көрді. Оның авторларының бірі Әлихан Бөкейханов «Абайға ерекше тоқтап, қазақ жазба әдебиетінің көшбасшысы» атаған», – дейді.

1905 жылы «Семипалатинский листок» газетінде, 1907 жылы басылып шыққан «Записки Семипалатинского Подотдела, Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического Общества» деп аталатын кітапта Абай өмірбаяны басылып шыққан, авторы – Ә. Бөкейханов.

Абай туралы және бір мақала 1908 жылы татар тіліндегі «Уақыт» газетінің 393-шы санында жарияланды. Мақала авторы Міржақып Дулатов болатын.

Жоғарыдағы мақалалардың қай-қайсысы да өз кезегінде Абай ақындығын тануда біршама қызмет атқарғаны талассыз. Солай дей тұрғанмен де, бұл мақалаларда тарихи өмірбаяндық сипаттың бел алып жатқандығын байқау қиын емес. Оларда Абай ақындығының ерекшелігі, оның қазақ поэзиясын дамытудағы атқарар қызметі там-тұмдап сөз болғанмен де терең зерттеліп, кеңінен толғап пікір айтылған жоқ. Ендеше, шынайы әдеби талдаудан өтіп, зерделі ой, зейінді талғаммен Абай ақындығына ғылыми тұрғыдағы алғашқы әділ баға А. Байтұрсынов мақаласында берілді.

«Қазақ» газетінде жарияланған Абай туралы дерегі бар мақала авторларының бірі – Нәзипа Құлжанова. Ол 1887 жылы Торғайда дүниеге келген. Педагог, мәдени қайраткер, журналист, аудармашы болған. Нәзипа Қостанай қаласындағы орыс-қазақ әйелдер гимназиясын бітірген. Ол «Қазақ» газетіне оқу-ағарту, мәдениет мәселесі туралы мақалалар жазып, «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің бағдарламасы туралы пікірлерін жариялап, белсенді арласып жүрген. «Қазақ» газетінің 1915 жылғы 101-санында «Нәзипа» деп қол қойып, «Бір керек жұмыс» деген мақаласын жариялаған. Мақалада қазақ жерінде әдеби кештер және басқа да түрлі ойындар өткізу турасы сөз болады. 13 ақпанда Семей жерінде өткен әдебиет кеші және сол кештің рухани тірегіне айналған Абай туралы ой қозғалады.

Мақаладан біз автордың көкsegені халқының рухани баюы, білімді ел қатарына қосылуы екенін байқаймыз. «Басқа жоғары мәдениетті елдерге еліктеп біз де мәдени-әдеби кеш, жиындарды жиі ұйымдастырып тұрсақ деген ниет» деген жолдар – осының айғағы. Мақаланың өн бойынан сол кезеңдегі өнер-білімге жақын, жалпы, қолына қалам ұстаған кез-келген азаматтың цензурадан көздерін аша алмай, айтарын айта алмай қиналғанын байқаймыз. Нәзипа Құлжанова оқырмандарға «сендер тек сол жоспарыма қосылыңдар, бірігіп жұмыс істесек алға басамыз» деген ой тастайды.

Газет Абай тұлғасына қатысы бар біраз мақалалар жариялаған. Солардың бірі – газеттің 1915 жылғы №10-санында «Қыр баласы» деп қол қойылған «Жаңа кітаптар» атты мақала. Мақаланың

авторы – Әлихан Бөкейханов. Мұнда ол соңғы шыққан кітаптармен таныстырады. Таныстырып қана қоймай, олардың мазмұнын түсіндіреді, кітаптың авторы туралы бірер деректер беріп кетеді. Кітаптың жазылу жайы туралы да құнды ойлар айтады.

«Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического Общества. Выпуск VIII, 1942 г. Цена 1 руб.», – деп басталатын мақалада автор бұл кітаптың ұлы Абайдың ұстазы – Евгений Петрович Михаэлиске арналып жазылғандығы туралы айтады. «Бұл кітапта, – дейді Әлихан Бөкейханұлы, – Абай Михаэлиске айтқан көп сөзі болуға лайық. Михаэлис тәржіма хәлін жазған Г.Б. «Қырда жоғалатын қазақ алтыны Абайды тапқан – Михаэлис». Шыныменен, егер Михаэлиспен Абай өмірде кедеспесе, Абай өз бойындағы бүкіл қабілет-дарынын аша алар ма еді. Оны осындай дәредеге жеткізіп отырған, нағыз «Абай» қылған – Шығыс және Батыс мәдениетін, әдебиетін, ғылымын жете танып-білуі. Ал оны осы жолға түсірген – Михаэлис».

Михаэлистің хаттары мен әртүрлі тақырыптарда жазылған мақалалары топтастырылып берілген бұл кітаптың қазақ жұртына берері мол екендігіне Әлихан Бөкейханұлы баса назар аударады. Ол мақалалардың барлығында қазақ жері, суы, жануары, Тарбағатай, Алтай тауларының табиғи ерекшеліктері туралы жазылғандығы, бұл деректердің келешек ұрпаққа да қалатын мол әрі құнды дүниелер екендігін көрсетеді.

Уай, қаным, сен денеде аз күн қонақ,
Заман жоқ көп тұруға, өмір шолақ.
Жас мезгіл екі айналмас, мойнын бұрмас,
Жұмыс ет, октай зырлап, қардай борап, –

деген өлең жолдарымен аяқталған бұл мақалада өмірдің өткінші екенін, «аз ғұмырыңда оқу оқып, білім біл, еңбектен» деген ой мензелген. Сол арқылы өсіп келе жатқан жастарды еңбексүйгіштікке, ғылым-білім жолына түсуге үгіттеу мақсаты білінеді. Жалпы, Әлихан Бөкейханұлының газет бетінде шыққан мақалалары немесе жасаған баяндамалары мен жазған дүниелерінің мазмұнына үңілсек, басым көпшілігі танымдық тұрғыда жазылған.

Абай творчествосын тану мен танытуда өзіндік орны бар мақаланың бірі – Міржақыптың «Абай» атты мақаласы. Ұлы Абайдың қайтыс болуына 10 жыл толғанына орай жазылған бұл мақаланың мынадай басты құндылықтары бар. Бірінші – Абай ақындығын, Абай мұрасын, Абайдың ұлылығын ұғынудың алғашқы соқпағын салушылардың еңбегін көрсетіп, зерттеушілер есімін нақты атаумен бағалы. Қашанда әділдік жақтаушысы, өзгенің еңбегін бағалауда тура жолдан таймайтын Міржақып осы мақаласында Абайды алғаш елге танытушы Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынов екендігін айтып, оларды тұңғыш Абайтанушылар ретінде бағалайды. Абай шығармашылығы туралы түйіндеулерінде әдебиеттің халық өміріндегі орны жайында айтқан Ахметтің қадау-қадау пікірлерін дамыта отырып, «Тарихы, әдебиеті жоқ халықтың дүниеде өмір сүруі, ұлттығын сақтап, ілгері басуы қиын. Әдебиеті, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып, жоқ болады. Қай жұрттың болса да жаны әдебиет. Жанысыз тән жасамақ емес», – деп түйеді. Сондықтан да ол Абайды қазақ әдебиетінің асқар шыңына балап, Абайдың ұмытылуы – қазақ әдебиетінің ұмытылуы, жоғалуы деп санайды. Абайдың қазақ әдебиетінің алтын діңгегі екендігін, одан көз жазып қалу болашақ ұрпақ алдында кешірілмес күнә екендігін ескертеді. Ақын Міржақып Абай ақындығын терең түсініп, «Әдебиетіміздің негізін қалаған бірінші кірпіш – Абай сөзі, Абай ойы боларға керек. Абайға шейін қазақ қолға алып, оқырлық шын мәніндегі қазақ әдебиеті дерлік бір нәрсе болған жоқ еді. ...Бәлкі мұнан кейін, Абайдан үздік ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғарғы ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жұлдыз – Абай», – деп, Абай ақындығының әділ бағасын береді.

Автор осы мақалада Абай есімін ұмытпау тұрғысында істеліп жатқан шараларды қуана қарсы алып, сол жолда ізденіп жүргендердің ісін құптайды. Семейдегі Абай кешін өткізген оқыған қазақ жастарының ісінен игіліктің бастамасын көреді. Сөйтіп, Абайды болашақта жан-жақты таныр, Абайды жаттап өсер күннің туарына сенім білдіреді.

Адалжанды, халқының аяулы перзенті сол күндерде бүгінгінің жайын сезгендей, өз рухының халқымен бірге екендігін де

ескерте кетеді: «ол күндерді біз көрмеспіз, бірақ біздің рухымыз сезер».

Міржақып атап өткен еске түсіру кеші Абай шығармаларын насихаттаудағы игілікті шаралардың бірі еді. Бұл туралы «Қазақ» газетінде «Тілші» деп қол қойған автордың мақаласы жарияланды. Онда «Бұл жағрафия жұмхриатының көші халықты сүйіндіріп, көңілін ашты: «Бізде де Абайдай данышпан адам туады екен-ау, атағы қазақ түгіл орысқа да шығып, өзі өлсе де терең ойларын, қымбат сөздерін, түрленген күйлерін жұртына мирас қылып, артына қалдырғандай» деп жұрт шаттанды», – деп жазды. «Абай туралы» баяндаманы «Нәзипа ханум (Құлжанова жамиһаты) орысша оқығанын» да көрсете кетеді.

Жалпы алғанда, XX ғасырдың басында ең көп таралыммен тараған газеттің бетіндегі озық ойлы қазақ зиялыларының Абай жайлы айтылған келелі ой-тұжырымдары ұлтының ұлы рухани ұстазы туралы зерттеудің қалыптасуына жаңа жол ашты. Қазақ әдебиеттану ғылымындағы абайтану дәуірі солардан бастау алады. Ол кейін кең арнаға, ұлы ағысқа айналды.

Бүгінде абайтануда тың белестерге көтерілдік десек, ол – ең алдымен осы ғылымның бастауында тұрған ұлылар еңбегінің нәтижесі. Соның жемісі. Мұны еш ұмытуға болмайды. Ал, абайтанудағы қазақ зиялыларының «Оқшау сөздері» XX ғасырдың отызыншы жылдарынан бастап назардан тыс қалып келгені тарихтан белгілі. Оны енді-енді байыптай бастадық. Ештен кеш жақсы демей ме?! Сең қозғалды. Ары қарай іс жүреріне еш күмән жоқ. Ұлылардың ұлылығын тануға кең жол ашылғай.

2. КЕҢЕС КЕЗЕҢІ

Әдеби мұраны игеру мәселесін әңгімелеген уақытта оны тек ауыз әдебиеті үлгілерімен ғана шектеп қоюға болмайды. Өйткені ол жалпы әдеби мұраның мәнді бір саласы ғана. Біздің ғылымысыншылық ойымыздың өркендеу барысында жеке ақын-жазушылардың, тарихта аты қалған дарындардың творчествосына назар көп аударылды.

Әдеби мұраның екінші бір мәнді тармағы – жеке дарындар творчествосы жөнінде айтылған пікірлерді, әрбір ақын-жазушы жайындағы еңбектер мен мақалаларды тізе берудің, кімнің не айтқанын келтіре берудің ғылыми жөн-жосығы болмайтынын ескеріп, сыни-ғылыми ойдың эволюциясын Абай творчествосы төңірегінен көрсеткен абзал. Өйткені Абай – қазақтың жаңа жазба әдебиетінің негізін қалаушы және идеялық-творчестволық мәнді мәселелерді көтеруге, екінші жағынан, қазақтың сыншылық ой-пікірін өсіруге, өскен өресін танып-білуге жағдай жасайтын ұлы дарын. Шын үлкен талант қана өрелі ойларды, салиқалы пікірлерді туғыза алатыны әдебиеттің бұлжымас заңы.

Абайдың творчествосы жайында совет заманында айтылған ой-пікірдің эволюциясын сын жанрының қалыптасуы тұрғысынан қарардан бұрын осы мәселеге тікелей қатысы бар кейбір еңбектерді айтып өткен жөн. 1945 жылы Абайдың туғанына 100 жыл толуына бай-ланысты көптеген еңбектер жазылды, солардың ішінде Е. Ысмайыловтың «Абайды зерттеу жайында» деген тақырыпта арнайы баяндамасы тыңдалды. Осы мәнді еңбекте, яғни Абайтану ілімінің қалыптасуы қарсаңында, Абай творчествосы төңірегіндегі сыншылық, ой-пікірлерді а) революцияға дейінгі кезең, ә) революциядан кейінгі алғашқы 10 жыл (1917-1933), б) Абайды ғылыми жолмен зерттеудің басы (1934-1945) деп, үш кезеңге бөле қарайды да, әрбір кезеңнің ерекшеліктерін негізінен дұрыс көрсетеді. 1959 жылы М. Сильченконың «Абай шығармаларының жариялану және зерттелу жайы» деген мақаласында 1945 жылдан бері жазылған ғылыми зерттеу және сыни еңбектерге шолу жасалған.

Абайтану ілімінің өркендеу барысы оны арнайы зерттеу қажеттігін тудырды. 1964 жылы Мекемтас Мырзахметов «Абай Құнанбаевтың әдеби мұрасын зерттеу туралы» кандидаттық диссертация жазып, жалпы Абайтанудың қалыптасу процесін Е. Ысмайылов белгілеген кезеңдер негізінде едәуір тереңдете зерттеді. Диссертацияның екінші тарауы Абай жайында 1918-1940 жылдар арасында жазылған сын, ғылыми еңбектерге арналып, бұл дәуірді іштей үш кезеңге бөліп қарайды. Автордың сыншылық, ғылымдық ой-пікірлер эволюциясын жинақтай баян-

дау талабын құптағанмен, Абай творчествосы жөнінде жазылғандарды 1918-1925, 1927-1936, 1936-1940 жылдарға бөле қараудың ғылыми дәлелі жеткіліксіз екені және едәуір мәнді еңбектер мен сыншылық ойлар ілтипатқа алынбай қалғаны байқалады.

Совет дәуірінде Абайтану ілімі негізінің қалануын, қазақ әдебиеттануының жеке отау болу процесін басқаша кезеңдеу қажет. Бұл арада 1918-1940 жылдарды үш кезеңге бөлудің ғылыми дәлелдемесі жетіспей жатса, Е. Ысмайыловтың 1934-1945 жылдарды: «Абайды ғылыми жолмен зерттеудің басы», – деп көрсетуінің негізінен дұрыстығын мойындай отырып, осы кезеңнің өзін басқаша атау керектігін айтпасқа болмайды. Біздіңше, 1917-1945 жылдарды Абайтанудың үлкен бір дәуірі деп қарап, оны іштей екі кезеңге бөлген жөн сияқты.

Әдеби мұраны игерудің барысы тұрғысынан да, сонымен қатар, сыншылық ой-пікірдің эволюциясы тұрғысынан да бірінші кезеңді 1917-1933 жыл аралығымен белгілеген дұрыс, өйткені осы кезеңде Абай творчествосын тану-танымау мәселесі айқын шешілді. Абай шығармаларының 1933 жылғы жинағы алғашқы кезеңнің қорытындысы болды. Демек, Абай шығармалары айтыс-тартыс, «ішке тарту, сыртқа тебу» дәуірінен өтіп, халық кітапханасынан орын алды. Алайда Абай творчествосының шын мәні, тарихи орны әлі анықталмай, келешек кезеңнің ауқымына ауысты.

1934 жылы Абайдың қайтыс болуына 30 жыл толуын атап өту жөнінде Қазақ АССР-ның Орталық Атқару Комитетінің указы шыққанының, 1945 жылы ұлы ақынның туғанына 100 жыл толуының ұлттық көркем сөз мерекесі ретінде тойлануының тек әлеуметтік тұрғыдан ғана емес, ғылыми эстетикалық тұрғыдан мәні зор. Бұл кезеңді шартты түрде Абайтану ілімінің дайындық дәуірі деп атаса да болғандай. Өйткені Абай творчествосының мәні мен маңызына, эстетикалық қуат-қауқарына, саяси-әлеуметтік және қоғамдық көзқарасының қыры мен сырына жан-жақты барлау жасалды. Ал бұдан кейін жазылған күрделі де мәнді еңбектер Абайтану ілімінің қалыптасу дәуірін айқындайды.

Қазақ әдебиеттану ғылымында өз алдына отау тіккен Абайтану ілімінің қалыптасу жолдарын осындай үш үлкен дәуірге жіктеп қа-

рау тарихи шындықтарды мол қамтуға және әдеби-ғылыми ойымыздың өсу кезеңдерін айқынырақ байқауға мүмкіндік береді.

Абайдың творчестволық тұлғасын – қазақ халқының ұлы ақыны, ойшылы деп тану дәуірі (1917-1945), сөз жоқ, Октябрь революциясына дейінгі кезеңнен түбірлі айырмашылығы бар. Революцияға дейінгі кезеңде Абай даңқының жайылу, елге танымал болу, қанат қомдап келе жатқан сынға арқау болу жайы көбірек әңгіме болса, енді ол сәбиліктен өтіп, ғылыми өңірге қол соза бастадық.

Абайды тану-танымау мәселесі әлеуметтік талқыға түскен дәуірдің өзін іштей бірнеше өзек-салаға бөлуге болғандай. Бірінші өзек – Абай мұрасын жинау, жариялау. 1909 жылғы жинақпен шектеліп қалмай, қазақ зиялылары Абайдың шығармаларын, Абай өміріне қатысы бар деректерді жинау мәселесіне айрықша назар аударды. Бұл процесс 1933 жылғы жинақтан кейін де толастай қойған жоқ.

«Сана», «Таң», «Әдебиет майданы» журналдары мен «Ақ жол», «Қазақ тілі» газеттерінде Абайдың бұрын баспасөз бетін көрмеген өлеңдері басылып, қалың оқушы қауымға ұсынылуы бір болса, екінші жағынан, Абай шығармаларының жинақтарын шығару процесі де жүріп жатты.

1917 жылы Самат Нұржанов «Абай термесі» деген жинақ шығарғанымен, Абай шығармаларын жариялау мәселесі 1921 жылдан бастап қана жүйелі арнаға түсе бастады. Абай жинағын шығару жөніндегі ұсыныстарда дәйектілік жетіспеген соң, 1909 жылғы кітапты қайтадан жариялау қажет деп табылып, оған алғысөз жазу міндеті Нәзір Төреқұловқа тапсырылды. Түркістан республикасының халық ағарту комиссариаты жанындағы Қазақ ғылым комиссиясы 1922 жылғы 15 февральдағы қаулысында Абайдың өмірбаянын жазып, шығармаларына сын берген уақытта қазақтың жазба әдебиетінің атасы екендігін дәлелдей айтуға назар аудару қажеттігін ескертті.

Комиссияның 10 сентябрьдегі мәжілісінде Әбубәкір Диваев Абайдың қолжазбасы Н.Төреқұловтың қолында жатқанын, алғы сөзі әлі жазылмағанын өкіне хабарлап, осы басылымның мән-жайына қысқаша түсіндірме беру керек деп ұсыныс жасады. Осын-

дай ыждағатпен 1921 жылы Қазанда, 1923 жылы Ташкентте Абай өлеңдерінің жинақтары шықты.

Қазақстан Оқу комиссариаты 1925 жылы Абай шығармаларының толық жинағын баспаға дайындауды Мұхтар Әуезовке тапсырды. 1927 жылы жинақтың алғашқы варианты жасалып, Оқу комиссариатының ғылым және методика советінің талқылауына ұсынылды. Оны екі күнде оқып, пікір айту Сайдалинге, ал, ол үлгере алмаймын десе, Майлинге тапсыру қажеттігі ескерілді. Советтің 29 августағы мәжілісінде Сайдалиннің рецензиясы талқыға түсіп, жинақты баспаға тапсыру жөнінде ұсыныс қабылданды. Рецензияда айтылған ескертпелерді тиянақтап қарау, жөндеу М.Әуезовке тапсырылды. Ертеден-ақ қолға алынған игілікті істің нақты шешімін тапқаны – 1933 жыл. Жинаққа үлкен кіріспе жазған – Ілияс Жансүгіров.

Осыдан кейін Абай өлеңдерінің жинағы үнемі басылып тұрды. 1939-1940 жылдары Абай шығармаларының толық жинағы екі том болып жарияланды. Тап осындай жағдай Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармаларының жинағын жариялау кезінде де болды.

Демек, тарихқа аты белгілі ұлы дарындардың жинағын шығару ісінің талай қиындықтар мен уақыт талқысына түсуінің өзін әшейінгі бір ұқыпсыздық деп қана қарауға болмайды. Олардың шығармаларын жариялау-жарияламау мәселелері тек творчестволық жағынан ғана емес, саяси мәселелермен сабақтасып жатты да, халыққа ұсынар мұраның мән-маңызына айрықша назар аудартты.

Абайды мойындау-мойындамау процесінің алғашқы белесі – оның шығармаларын жариялау ісі осындай кезеңдік көңіл-ауанмен сабақтасып жатса, Абай творчествосының негізгі мәселелерін саралау, эстетикалық арналарын, көзқарасын, дүниетанымын айқындау және ақындық кемеңгерлігін тану асулы белес болғаны тарихқа мәлім.

Екінші өзек-арна – Абай кімнің ақыны, оның көзқарасы қандай деген проблема 20 жылдары әшейінгі мәселе емес еді. Бұл өзекті проблеманы оңтайлы шешіп алуға буржуазияшыл ұлтшылдардың қырсығы көп тиді. Октябрь қарсаңында басталған

айғай-шу, яғни Абайды қайткен күнде ұлтшылдық әдебиеттің басы етуге талаптану Совет өкіметі орнағаннан кейін де толас-тамады. Абайдың дүниетанымын тұмандата көрсету үшін оның ата-тегін, өзінің іс-қылығын әдейі бұрмалай, дәріптей даурықты. Осының бәрі совет әдебиетінің өкілдерін қатты алаңдатты, кейде ашына жазуға мәжбүр етті. Бұл мәселенің объективтік жағы болса, енді кейбір дарындар өздерінің білім өресі, таным деңгейінен қарап, кем сілтеп алғаны да жоқ емес. Осы жайды анық көрсету үшін көптеген ақын-жазушылардың ой-пікірін келтіріп жатпай-ақ, қазақ совет әдебиетінің негізін қаласқан үлкен дарын Сәбит Мұқанов көзқарасының эволюциясын баяндаған абзал. Өйткені оның ой-пікірлері сол кездегі сыншылық көзқарастың өсіп-өркендеу жолдарынан анық хабар бере алады.

1923 жылы «Қара тақтаға жазылып жүрмеңдер, шешендер» деген мақаласында кейбір ұлтшылдарды Абаймен салыстырғандарға қарсы шығып, өз ойын білдірді. Әдебиет майданындағы айтыс-тартыстар күшейген кезде Сәбит Мұқанов 1928 жылы «Өркім өзінше ойлайды» деген мақаласында жоғарыдағы ойын енді ашық тұжырымдады. «Пушкин де, Абай да орыс пен қазақ әдебиетін бастап жаратқандар емес, түйінін түйіп қорытқандар. Қазақтың әріден келе жатқан жақсылы-жаманды әдебиеті болды, сол әдебиет те сарқылып келіп Абай заманында бір қазық қағылды. Осының кезеңіне Абай кез келген соң даяр таяқтың иесі, даяр тоқпақтың ұрушысы, даяр қазықтың қағушысы болды да жүре берді.

Абай – байшыл табының ақыны. Абай өлеңдерінің жалпы сарыны екі түрге бөлінеді: біреуі – ескішілдерді сөгіп, олардың надандығына, бақ құмарлығына кею, екіншісі – елді өнерге, оқуға шақырған. Бұл екеуі де жаңашыл байшылдықтың өркендеуге бет алған кезінде басталатын жұмыстар. Абай – қиялшыл. Оңдап зерттеген кісіге байшылдың, ұлтшылдықтың түп қазығы – Абай.

Абай кедейге көріне қарсы жазған жоқ.

Абай – жаңашыл. Осынысында дау жоқ. Өз заманында пайдалы адам болды. Әлі де пайдасы бар, онысында да дау жоқ. Бірақ ол өнерге ұмтылған, қазақтың ақсүйектіктен жаңалыққа ұмтылған жаңашыл байының тілегінен туған. Абайды орынсыз көтере-

тіндер бар, ол дұрыс емес» [1], – деген кезеңдік ойларда Абайдың ақындығын тану, мойындау процесі ақынның ата-тегінің құрбандығына шалынады.

30-жылдардың бас кезінен С.Мұқановтың көзқарасында әдеби мұраны, әсіресе, Абайдың творчествосын тану мәселесінде өзгеріс пайда бола бастады. Енді мәселенің бәрін әрбір шығарманың туған дәуіріне, әрбір дарынның өскен ортасына бейімдей бермей, тарихи нақты бағалау қажет екендігін ескерді.

«Блокшылдықтан демьяншылдыққа» деген мақаласында осы жаңаша түсініктің алғашқы қарлығаштары көріне бастады. Мәселен, жалпы әдеби мұра жайында айтқанда: «пролетариат жазушылары өздерінен бұрын өткен ақсүйек байлардың жазушыларының табысымен толық пайдаланады. Олардан түр үйренеді, мазмұнды өрбітудің әдісін үйренеді. Онда дау жоқ», – деп ой түйіп, Абай жайында тұжырым жасады: «Қазақтың ұлт әдебиетіне күшті негіз салған Абай Пушкин мен Лермонтовтың үлгісімен жүрді». Философия жағынан Абайға толық әсер еткен адам – Толстой [2] екенін айту Абайдың идеялық-эстетикалық арқауын анықтаудың жемісті өңірін меңзейді. Әлі де зерттей түсу қажеттігін аңғартады.

«XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» атты 1932 жылы шыққан кітабында, Қазақстан жазушыларының бірінші съезінде қазақ поэзиясы туралы жасаған баяндамасында (1934 жылы) бұрынғы тұжырымдардың сарқыншақтары сыздықтап көрінгенін байқаймыз. Осындай ой-пікір эволюциялары 1937 жылы Сәбит Мұқановқа «Абай – халық ақыны» деген мәнді мақаланы жаздырды. Мұның жетілдірілген, ғылыми жағынан толыққан және Абай жаңашылдығының сырын жарқырата ашқан варианты Абай шығармаларының бірінші томына 1939 жылы жазған алғы сөзі болды.

Сыншылдық ой-пікір эволюциясын айқын таныту үшін Абай творчествосы жайында жазылғандарға, эстетикалық проблема-ларға моырақ тоқталу қажет. Сонда ғана бүгінгі Абайтанудың арғы бастауларында талай пікір-тұжырымдар айтылып, бәрі жинала келе кең арналы ілімге құйғанын, қазақ әдебиеттануының өнімді бір саласы боп қалыптасқанын дәлелдей аламыз.

Абай шығармаларын жинау, жариялау және дүниетанымын бағдарлау процестерімен қатар, Абайдың қазақ әдебиетіндегі тарихи орнын анықтау мәселесі үзеңгі қағыса сахнаға шықты. Бұл салада да артық-кем пікірлер айтылғанмен, аздан көпке, саяздан тереңге, жақыннан алысқа көз салу тенденциясы байқалып жатты.

Абай – қазақтың жазба әдебиетінің негізін қалаушы деген ең негізгі концепция Октябрь революциясына дейін, тіпті, Абайдың көзі тірісінде де айтылған болатын. Абай творчествосын идеялық жағынан мойындау-мойындамау мәселесі күн тәртібіне қойылғанда, осы негізгі тұжырым додаға түсіп, оның мән-мағынасын ашу қажет болды. Абайтану ілімінің алғашқы бастауында, яғни 1918-33 жылдар ішінде идеялық тұрғыдан талай пікірлер айтылғанмен, ешкім де Абайдың ақындығына, жаңашылдығына, өнерпаздығына шек келтірген емес.

Совет заманында шыға бастаған газет-журналдардың бетінде Абай аты аталмай қалған кез аз. 1922 жылы 29 октябрьде Самат Нұржанов Павлодардың «Красный пахарь» газетінде: «Қазақ ақындарының көш басында данышпан адам – Абай (Ибраһим) Құнанбаев тұр. Ақындық таланты мен ақыл-парасаты оны тамаша ақындардың қатарына қосып отыр. Қазақтар оны айрықша қадірлейді, өз поэзиясын тудырушы, философ, қазақ ақындарының ұстазы санайды» [3], – деп жазды.

Абай мұрасын жинау, оның творчествосының мәнін түсіну жайынан болсын, Абайдың қазақ әдебиеті тарихындағы орнын айқындауда болсын, көп еңбек сіңірген Мұхтар Әуезовтің алғашқы пікірлеріне айрықша назар аударған жөн. Өйткені ол Абай ұлылығының сырын жыға түсініп, ғылыми қомақты пікір айта білді. «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген мақаласында: «Абай – қақтағы суретті сұлу сөздің атасы, терең сырлы, кең мағыналы кестелі өлеңнің атасы. Қазақ өлеңіне үлгі, өрнек берген, түрін көбейтіп, қалпын молайтқан Абай. Ол қазақтың ішінен оқушы тапқан. Әдебиетке, өлең-жырға бұрыннан орнаған теріс пікір, теріс ұғымның бәрін жоғалтып, жұрттың ойын тәрбиелеген.

Бұдан соңғы бір үлкен қызметі – қырдағы қалың қазаққа мәдениеттің есігін ашқан. Орыстың Пушкин, Лермонтов, Крыловтарын қазаққа аударушы – Абай. Абай – здоровый реализмнің

ақыны, соның негізін салушы» [5], – деп тауып, Абай творчествосының ең бір айшықты сипаттарын айқындаған. Абайдың жанашылдығын және орыс әдебиетімен байланысын дәл бағдарлау ол кезеңдегі сыншылық ойдың бір үлкен көрінісі болумен қатар, екінші жағынан, Абай творчествосын танудың ең бір көрнекті арналарын көрсетумен пара-пар еді. Әрине, бұл анықтамада Абайдың бар тұлғасы толық көрінбеген, өзекті мәселелердің өнікті салаларына ғана назар аударылған.

Алайда: «Бұл күнге шейін қазақтың жазба әдебиеті жайынан сөз жазушылардың көбі біздің жазба әдебиетіміздің басы Абайдан басталады деп есептейді. Бұл пікір суретті (художественная литература) ретінен қарағанда дұрыс болса да, әдебиет тарихының ретінен қарасақ, үлкен адасқандық болар», – деген пікірге тоқтала кету қажет.

Бұл пікірге ойлана қараған жөн. Ғылыми деректердің 20-жылдардағы өресі алысқа көз салуға мүмкіндік бермегеніне қарамастан, М. Әуезов өнікті болжам айта білген деп табуымыз керек, ал оны дәлелдеу жағына келгенде, онша көп ғылымдық ыждаһат жасамай, жаңсақтыққа ұрынған.

Ақындар айтысы, жалпы айтыс өнері: «бір жағынан ауызша әдебиетке кірсе, бір жағынан жартылап келіп жазба әдебиетке кіреді. Біздің айтыстар – сол эпистолярлық роман түріндегі өлеңдер. Сондықтан жазба әдебиетінің басына бұл өлеңдер кіруі тиіс. Одан бері де жазба әдебиеттің өз міндетін ұға бастаған, қазақ тұрмысындағы кем-кетікті қолға ала бастағаны да Абайдан бұрын басталады», – деген уақытта М. Әуезов әдебиет тарихын әріден тартпай, бергі қол созым жерден бастайды. Наурызбай мен Тілеуқабақ қызының, Біржан мен Сараның айтысын ғана дәлел етеді.

Айтысты эпистолярлық романға балауында белгілі шарттылық та бар. Алма-кезек жазысқан хаттар негізінде жазылатын шығарма мен қолма-қол айтыста суырып салып айтылатын өлеңдердің мән-мағынасына, көркемдік формасына бір өңірден қарауға болмайтыны тағы белгілі. Айтыстың түп төркіні, бар табиғаты ауыз әдебиетінде жатқанын аңғару қажет еді. М. Әуезов бұл пікірін кейінгі еңбектерінде ары жаңғыртпай, айтысты фольклордың үлкен де сүбелі бір жанры деп табады. «XVIII ғасырдың соңғы жары-

мынан бастап, XIX-XX ғасырдағы айтыстар және Совет дәуіріндегі айтыстардың жазылып алған түрлерінің, үлгілерінің өздеріне қарағанда да қазақ фольклорының мол саласының бірі», – деген тұжырымды пікір айтып, алғашқы кездегі ойынан ат құйрығын кеседі.

Алайда осы ойын әрі қарай дамытқан уақытта: «Абайдың алдындағы адамдар деп Шортанбай, Алтынсарин, Нармамбеттерді алу керек. Бұл адамдардың кейбірінің Абайдан жас болғандығын есеп қылуға болмайды. Шынында да Абайдың қазақтың жаңа жазба әдебиетінің, классикалық әдебиетінің негізін қалаушысы болуы оған дейінгі көркемдік дамуды жоққа саймайды, қайта, қазақтың көне жазба әдебиеті болғандығына назар аудартады. Демек, қазақ даласының маңғол шапқыншылығына дейінгі тарихи және мәдени дамуын санаттан шығарып тастауға еш болмайды. Абай төңірегінен өрбіген ойлар осы тақылеттес талай өнімді арналарға жол салып, болжал айтқызған болатын.

Татар ғалымы Әбдірахман Сағдидың 1923 жылы «Ақ жол» газетінде «Абай» деген атпен бірнеше мақаласы жарияланды. Ол «Келешек дүниесінде тіл, әдебиет және олардың өсу жолдары» деген 1926 жылғы жинағына енді [5]. Осы еңбек жайында Есмағамбет Ысмайылов мынадай пікір айтқан: «Абай туралы ең алғаш елеулі пікір айтқан адам Орта Азия университетінің профессоры Әбдірахман Сағди болды. Сағди Абайдың шығармаларын дүние жүзілік классик ақындармен салыстыра отырып, Абайдың қазақ әдебиеті тарихында маңызы ерекше зор екенін, Абайды дүниежүзілік данышпан жазушылардың қатарына қойып бағалау қажет екенін айтады. Бірақ Сағди мақаласының негізгі бір методологиялық қатесі болды. Ол Абайды қоғамдық-әлеуметтік өміріне байланысырып қарамады және көбінесе Абайды татар, шығыс ақындарына салыстырып отырды. Абайдың орыс әдебиетімен байланысын жете ашпады» [6].

1925 жылы «Еңбекші қазақ» газеті мен «Лениншіл жас» журналында Бейсенбай Кенжебаевтың «Абай» атты мақаласы жарияланды. Бұл мақала Москвада оқып жатқан қазақ студенттерінің әдебиет үйірмесінің арнаулы тапсырмасы бойынша жазылған. Мұны атап көрсетудің бір мәнді жағы бар. Қазақтың мер-

зімді баспасөзін қарап отырған уақытта, Москвада оқып жатқан студенттердің пікірі айрықша ілтипатқа алынып отырғандығын көреміз. Олардың ой-пікірлері кей кезде шешуші сипат алғанын да байқаймыз. Мәселен, «Қазақ әдебиетіндегі орынды һәм орынсыз сындар», «Ешкімнің қолжаулығы бола алмаймыз», «Көркем әдебиет туралы Мәскеудегі қазақ оқушыларының пікірі» деген көлемді де мәнді мақалаларға әлеуметтік жұртшылық та, әдеби қауым да назар аударғаны тарихи шындық. Демек, Б. Кенжебаевтың «Әдебиет үйірмесінің тапсырмасы» бойынша жазған мақаласын да осындай коллективтік пікірдің бір сілемі деп бағалаған жөн.

Ұжымның тапсырмасымен жазылып, кейіннен құптау тапқан осы мақала ең алдымен екі мәселеге жауап берген. Әрине, эстетикалық дәлелдеуі мен танымында балаңдық, қалыптаспағандық аңғарылып, ой аңғарын ажарлы жеткізу жағынан жетімсіздігі байқалғанмен де, Абай «шын ақын ба, ақын болса қандай? Ол кімнің ақыны, ұстаған жолы, көздеген бағыты қандай?» деген түбегейлі мәселелерге оралымды да орнықты жауап береді. Бірінші: «Абай – өте ақын кісі, бұған өлеңдерінің суреттері, ұйқасымдары, ойына келгенді қиналмай толқытып, түйдектеп шығаратындығы дәлел. Осымен бірге, Абай – сыршыл ақын» [7], – деген тұжырымды Абайдың қазақ поэзиясына қосқан жаңашылдығымен дәлелдемекке ұмтылған. Мұның өзі сыншылық ойдың қай өңірге көз сала бастағанының бір көрінісі еді.

Екінші сауалға: «Абай көшпелі дәуірдегі әдебиеттің өкілі болғандықтан, сатираның бар қуатымен пайдаланды, өйткені Абай бұрынғы өткен заманның қайта орал-майтынын білген. Ескі әдет-мінездің халыққа зиянды екенін тағы білген. Сонан соң олардың бәрін кекетіп, жаңа заманға халықты үйретуге тырысқан», – деп негізінен алғанда, түтіні дұрыс қорытынды жасаған. Мұндай пікір ол кезде көпшіліктің көкейіне қона қоймаған, әрі-беріден соң тыңнан айтылған ой екенін ескермеске тағы болмайды. Өйткені біреулер Абайды аспанға көтеріп, ұлтшылдықтың атасы етіп жатқанда, оған қарсылар Абай творчествосының шын мәнмағынасын әділ таразыдан өткізе алмай жатқан кезде Москва студенттерінің ұйғарымымен осындай пікір айтудың өзі құптарлық құ-

былыс. Өйткені зиялы жастар талқысынан өткен мақала: «Абай қазақтың жазба әдебиетін бастады, соған негіз салды. Сондықтан Абай – қазақ жазба әдебиетінің ағасы. Бұл орын Абайға үлкендік те, кішілік те қылмайды. Абай өлеңдерін қарап келіп шығаратын қорытындымыз: Абай – халық ақыны» [8], – деген тұжырымның 20-жылдардың орта шенінде жасалғанының қазақ әдебиет сыны үшін үлкен мәні барлығын аңғармасқа болмайды.

ҚазАПП съезінде (1932 жылы) жасалған баяндамада тұрпайы социологизмнің дауылы көтеріліп, бірқыдыру әдеби-мәдени мұраларды, Абай творчествосын да сыртқа тепкен кезіміз жоқ емес. «Әдебиет энциклопедиясына» байшыл-ұлтшыл ақын-жазушылар туралы мақалалар орынсыз жазылды дегенде, «қара тізімнің» ең басынан Абай орын алған болатын. Әрқилы мақалаларда Абайдың аты тағы да әр саққа жүгіртілгенін тізе бермей, осы көңіл-сынайдың кейбір шындығын аңғартатын Ілияс Жансүгіровтің 1933 жылы Абай шығармаларының жинағына жазған кіріспесіне арнайы тоқтаған жөн. Өйткені мұнда көзендік ой-пікірдің, ҚазАПП сынының табы әбден айқын. Сонымен бірге, бұл мақала Абайды танудың алғашқы кезеңіндегі, яғни 1917-1933 жылдар аралығындағы ой эволюциясының нақты бір көрсеткіші болады.

Сондай-ақ, әдебиеттану ғылымына РАПП, ҚазАПП-тың жасаған ықпалын да айта кеткен орынды. Өйткені Ілияс Жансүгіровтің Абай жайындағы осы социологиялық еңбегінің бір тармағы, тіпті, әрі-беріден соң, негізгі арқауы РАПП, ҚазАПП ұстанған идеялық-эстетикалық талап-тілектен өрбігенін айқын көреміз.

20-жылдары, әсіресе, оның екінші жартысында «Плеханов ортодоксиясы үшін» деген ұран көтерілді. Оның негізгі талабы көркемдік дамудың себебін қоғам тіршілігінен, әлеуметтік-экономикалық өмірден іздеу керек, көркем шығарманы соның ыңғайына қарай талдау керек деген ойдан тармақтанды да, әдебиеттің, көркемөнердің өзіндік өсіп-өркендеу заңдылықтарын теріске сайды. Осы бағытты қатаң ұстаған В. М. Фриче: «Көркем шығармаларды жасаудың айла-амалдары материалдық байлықты өндірудің заңдарына бағынады», – деген болатын. Классицизмді сентиментализмнің алмастыруын, сентиментализмді романтизм-

нің, ал, романтизмді реализмнің алмастыруын өндірістік қарым-қатынасқа, қоғамдық формацияға байланысты қарайды да, өнерді өзіндік ерекшеліктен жұрдай қылып шығарады. Сондықтан адамды адам қанау дәуірінде жасалған әдеби-мәдени мұраның бағасы өте төмен, одан алар үлгі-өнеге жоққа тән, өйткені олар қанаушы таптың, халықты езіп-қанап отырғандардың шашпауын көтерді, даңқын шығарды деген ойға шыр-малып, дәрекі социологизмнің етек алуына «теориялық» негіз дайындады.

Совет әдебиет сыны мен әдебиеттануының басып өткен өткелдерін проф. С. Машинский «Жолдар мен бұраландар. Совет әдебиет ғылымының тарихынан» деген еңбегінде арнайы зерттей келіп: «Тұрпайы социологиялық құйын 30-жылдардың бірінші жартысында совет әдебиеттануының едәуір бөлегін қамтыды. Классиктер, өнер саласындағы қайраткерлердің барлығы дерлік арнайы «өңдеуден» өтті. Өткен заманның ұлы шығармалары буржуазияның не дворянствоның, не эралуан әлеуметтік жіктердің «психологиясын» жырлаушылар деп табылды. Пушкин – «І Николайдың малайы», Гоголь – «феодалдық идеологияны қайтадан қалпына келтіруге жанталасқандардың өкілі» деп жарияланды. Тұрпайы социологтар псевдомаркстік сөздерді жамылғы етіп, классиктердің көркем туындыларына әділетсіз зорлық жасады» [9, 69-73], – деген пікірлері қазақ әдебиетінің сын-зерттеу саласына да арнап айтылғандай.

Ілияс Жансүгіровтің Абай жинағына жазған кіріспесінің негізгі мақсаты – кемеңгер Абайдың дүниетанымын айқындау болғанымен, артық сілтеп жіберген. Ілияс Жансүгіровтің бұл еңбегі, негізінен алғанда, бірінен бірі туындап жатқан екі мәселенің сырын ашуды көздеген. Біріншісі – Абай заманы, екіншісі – осы заман идеологиясының Абай дүниетанымын қалыптастыруға жасаған ықпалы. Қазақ халқының тарихы, сондай-ақ әдебиетінің тарихы жасалмай жатқан кезде және ескі идеология мен жаңа идеологияның арасындағы идеялық-творчестволық күрестің сілемі әлі де болса сезіліп жатқан кезде Абайдың өмір сүрген заманын ұзақ сонарлы зерттеудің ешқандай әбестігі жоқ. Осыны терең де толғамды айтамын деген игі тілек әрқашан өрелі биіктен табыла бермеген.

Абайдың ақындығына келгенде, Ілияс біраз көсіліп, бұрынғы ой-пікірлерде кездеспейтін өңірлерге көз салады. Өйткені ақынды ақынның түсінуі, оның сырын ашуы бірқыдыру құнарлы ойларды сабақтатқан. Алайда алдағы социологиялық ой ағыны тартына сөйлетіп, емеурінмен ғана білдірткен кезі де жоқ, емес. «Алтынсарыұлы Ыбырай, Уәлиханұлы Шоқан, Құнанбайұлы Абай – осылар біртұтас, бір бағыттас адамдар» [10] екенін айту сол кезеңнің өзінде жаңа ойдың қарлығашы еді. Тек Абаймен болып, Ыбырай мен Шоқан көбіне ауызға алынбай, ал, әлдеқалай айтыла қалса, беттері теріске бұрылып, талай атақты арқалап шыға келетін. Үшеуін бір сарындас, бір бағыттас етудің өзі сын үшін өнікті де құнарлы ой екенін аңғармасқа болмайды.

Қазақ әдебиеттануының туа бастау және сынның қалыптасу дәуірінде ақын-жазушының шығармасында қамтылған өмір шындығының әр саласына, тақырып аумағына ойлана көз жіберудің өзі ұнамды құбылыс. Оны Ілияс «Абай пікірлері» деген тарауда өмірден көрген-түйгенін жүйелеудің өзі, әрі-беріден соң, қазақ халқының мінез-құлқындағы кесір-кесапаттардың бәрін түйдектеп, бір арнаға салудың өзі сыншылдық ойдың өрісі кеңігендігін де, сонымен қатар, айтар ойдың молайғандығын да анық танытады.

Ал, сол тақырыптық аумақтың өзі қай үлгі-өнеге, қай тұрғыда көретіндігіне, яғни поэзияның ішкі жанр, түрімен нақыштала-тындығына назар аудару – эстетикалық талап-талғамның өскендігін аңғартатын құбылыс. Абай лирикасының ішкі дүниесіне, сезім байлығына біраз бойлап алған автор: «Абай бұлардың үстіне, шебер суретші (художник), өлеңмен Абай салған суреттер мінсіз, көрікті, ер-тұрманы түгел», өмір шындығы «жанды тұлғасымен тұтас түрекеледі» [10], – деген байқауларын ортаға жайып салады. Өйткені бұл ой аңғарында тек әдебиетшілерде ғана кездесетін байқағыштық емес, өзінің практикалық ісінен, тәжірибесінен туатын шындық бар. Ал, мұның өзі сын жанрының қалыптасуы үшін айрықша ілтипатқа алынатын эстетикалық құбылыстар, жылт етіп көрініп, көбіне қолға ұстата қоймайтын ерекшеліктер.

Осының бәрін Ілияс тезис түрінде айтқан уақытта, әлі ешкімнің сыншылық ойы баяндай қоймаған салаға ауады да, өзінің социологиялық, тұрғыдан тұжырымдағандарына қарсы шығатын,

өз ойындағы қайшылықтардың бәрін жеңілдететін үлкен бір проблемаға ауысады. Ол: «Өлеңді өнер деп бағалаған Абай, сол өлеңді кестелеп жасауға қызмет етті. Өлеңнің өнер екенін көрсетті. Қазақта да мынадай өлең, мынадай сөз өнерінің үлгілері, өнегелері болады деп, өнер белгісін қалдырды. Абайды жазба әдебиеттің, сырлы әдебиеттің басы дейтініміздің бір жағы осында» [10], – деп көңілге ұялар, ғылымға ой салар пікір тұжырымдайды.

Ал, жазба әдебиеттің басы деп санауға іңкәр етіп отырған оның тек жаңашылдығы, қазақ өлең құрылысына кіргізген жаңалықтары ғана емес, сонымен қатар, «Абайдың жалпы өлеңінің дені сау, тілі таза. Абайдың өлеңі таудан тасыған бұлақтай сарқырап жатса, сөздері сол бұлақтың түрлі тасындай жарқырап жатады», Абайдың тарихи зор еңбегі «тіл өнерін жасап, қазақтың жабайы тілінен үлгілі, өнер, әдебиет тілін жасағандығы», – деп дұрыс та перспективалы қорытынды жасайды.

Осындай ірі тұжырымды барынша дәлелдей түсу үшін Абайдың қазақ өлеңіне 14 түрлі өлең өрнегін қосқанын жалпылай айтады: «Абай – өлең түрін жасауға қызмет еткен жазушы. Абай – бұрынғы қазақтағы өлең, жырлардың өлшеу, үлгілерін кеңітудің үстіне, араб, парсы, шағатай, орыс өлеңдерінің үлгісін кіргізіп, қазақ әдебиетін жаңалаған адам». Оның шығармаларынан, өлеңнің әуез ырғағынан күйлі, ырғақты, сорғалап келетін талай өлеңдерді тауып, «Абайдың жыры ырғақ, музыка дыбысы, құрылысы жағынан төгіліп келеді. Өлең ұйқасындағы етістіктердің сайдың тасындай ірі қимылды, қозғалысты көрсетудегі жандылығы», «дыбыс ұйқастығы, әуен сәйкестігі (аллитерация) ақындық шеберліктің, талант қуаттылығының, өлең көркемділігінің белгісі» [10], – деп айрықша қадірлейді.

Сонымен, Ілияс Жансүгіровтің Абай жинағына жазған алғы сөзі ұлы дарынның ерекшелігін бірқыдыру аңғарған, кезеңдік эстетикалық, талап-талғамның ауыр жүктерін көтерген еңбек болды. Осындай еңбектердің дүниеге келуі арқасында Абайды дұрыс тануға жаңа кілт, жаңаша көзқарас табу, яғни маркстік-лениндік ілімнің қағидаларын басшылыққа алып, нақты жүзеге асыру қажеттігі аңғарылып, мәнді сыншылық-ғылымдық ой-пікірге үлкен арна дайындалды. Көптеген мақалалар мен еңбектердің осындай

ерекшелігі де, қате-кемшілігі де Абайтанудың алғашқы кезеңінің 1917-1933 жылдарға тұспа-тұс келетіндігін, сыншылық ой эволюциясы соны арна тауып, ғылыми процеске ұласа бастағанын танытты.

Әрине, Абайдың өмір сүрген дәуірінің жай-күйін, әлеуметтік ой-пікірінің жаңа арна табуын, кезең идеологиясының Абай шығармаларына жасаған әсерін айту айрықша мәнді болғанмен, оның творчествосын жан-жақты тануға аздық жасайды. Қазақтың XIX ғасырдағы қоғамдық тарихына Абай өмірбаянын, ақындық болмысын жанастыра қарау қажеттігін туғызады. Бұл міндетті М. Әуезовтің осы жинаққа жазған «Абайдың туысы және өмірі» атты ғұмырнамалық еңбегі атқаруға тиіс болды.

Осы ғұмырнаманы әңгімелеген уақытта, бір жағдайды айта кеткен жөн. 1909 жылғы Кәкітай жазған Абай өмірбаяны 1933 жылға дейін ұлы ақын жөніндегі ақпар-мәліметтің негізі боп келген-ді. Бұл екі аралықта жазылған мақалалар, айтылған ой-пікірлер Абайдың өмірбаянын жасауды мақсат етпеген. М. Әуезовтің «Абайдың туысы және өмірі» атты еңбегі – қазақ әдебиеттануында Абайдың ғылыми ғұмынамасын жасауға талаптанған күрделі қадам. Әдетте, көп зерттеушілер ақын-жазушының өмір жолын қуа баяндап, одан кейін идеялық-тақырыптық, қауқары жетсе, эстетикалық талдаулар жасайды. Ал, М. Әуезов осы үш саланы жіктемей, тұтастыра, бір-біріне байланыстыра отырып ой өрбіткен. Осы әдісті 1933 жылғы өмірбаянда алғаш рет қолданып, кейінгі редакцияларында [11] жетілдіре қомақтандырып отырған. Абайтану ілімінің салалана өркендеп кетуіне осы әдіс өзінің игі әсерін тигізген. Мәселен, 1889 жыл «Абайдың барлық ақындық, қызметінің ішіндегі ең өнімді, ең жемісті жылы болады. 89-жылы 25 шамалы өлең жазылады. Бұл сөздерінің ішінде бұрынғыша елінің өзі көрген кемшілік-міндерін қатал сыншы, үлкен ұстаз тілімен сынап, тексеру бар, сонымен қатар, махаббат жайындағы сөздер, табиғат суреттері, бас қайғысы да бар. Одан соң Пушкиннің «Онегинінен» аударма жасайды.

Осы жылдан бастап Абайдың білімі мен өсиетіне құмар болған ел ішінің көзі ашық жастарына Абайдың ауылы үлкен білгіштің медресесі сияқты болады. Абай – ұстаз да, сөз ұғынатын

ынталы, талапты жастардың бәрі – шәкірт», – деген үзіндіге көз салсақ, Абайдың әлеуметтік ісі мен творчестволық өмірі қоян-қолтық араласып жатады да, одан мәнді қорытынды жасай алатын білгірлікті байқаймыз.

М. Әуезов жазған осы ғұмырнама бұрынғы деректерге көп мағлұмат, оқиғалар, фактілер қосып, творчестволық өмірдің қатқабат сырларын ақтарып барып, жаңа бір дүниеге айналып кетеді де, Абайды тану ісіне үлкен олжа қосады.

Абайдың тарихи өмірі мен творчасының ой аңғарын әбден жыға түсінген М.Әуезовтің Абай біреу емес, екеу деп тұжырым жасауы сол кез үшін де, жалпы Абайтану үшін де үлкен жаңалық еді.

Абайдың өз заманымен алысып, оны жаңа жолға салғысы келгенін және тың сүрлеумен жүруге талаптанғанын дәлелдей айта келіп: «40 жастан асқан соңғы Абай бізге бір Абай емес, екі Абай болып кетеді. Біреуі – өмірге үйлескісі келмей, заманнан, ортасынан озып шығып, сыншы, ұстаз ақылшы, ақын, данышпан болуға айналған Абай да, екіншісі – күндегі өмірдің бетімен елдің сөзін ұстап, бұрынғыша партия тартыстың, билік әкімшіліктің жолындағы ру басы, ел менгерушісі Абай.

Абайдың өз ішінде осындай екі тарау жол шығады. Бір жүрек екіге бөлініп, жыртылып айрылады. Заманнан ақыл-сезімі артып, басы озған жалғыздық трагедиясы (қайғысы) туады. Соның қайғылы сыны сыртқа шығаратын бір жол болу керек. Абайдың сыртқы өмірі жеміссіз, ажарсыз, мағынасыз болса, соған өз ішінде толып жатқан қарсылық бар. Ойына жиналған ұлы зар, үлкен мұң, көп арман бар. Осының бәрін сыртқы көзге көрсетіп, іштегі арман мен өкінішке аз тыныс, аз ғана ем болатып нәрсе ақындық болады. Сонымен 1884-1886 жылдан бері қарай Абайдың ақындығы басталады» [11], – деп жасаған тұжырымы М. Әуезовтің Абайға арнаған бар еңбегінің лейтмотиві екенін көреміз. Бұл пікірдің арғы бастауы Ф. Энгельстің Гете, Лениннің Л.Н. Толстой туралы айтқан ойларынан нәр алды, ғылыми-эстетикалық тұрғыдан Абайды тану процесін айқындай түсетін мәнді қорытынды, қазақ әдебиеті тарихында бұрын ешкім айтпаған жаңа пікір болды.

1933 жылғы ғұмырнамада айрықша айқындықпен тұжырымдалған күрделі проблеманың бірі – реализм. Мұның шет-жағасын

М. Әуезов 1923 жылы «Қазақ әдебиетінің қазіргі жайы» туралы мақаласында: «Абайдан басталған реализмнің сарыны қазақ әдебиетінің осы күнге дейін жол болып келе жатыр» [4], – деген болатын. Басқа авторлар Абай реализміне назар аударғанмен, М. Әуезовтей көп зерттеген және ғылыми дәл, өнікті пікір айтқандар аз.

М. Әуезовтің «Абайдың туысы және өмірі» деген еңбегінде соны ой аңғарып іздеп, суыртпақтап шығара беретін тарихи дерек те, ғылыми ой-пікір де бірқыдыру мол. Әйтсе де, методологиялық желі жетіспегендіктен, бұл ке-зеңде Абайдың бар болмысы екі жақты бағаланып, әрқилы ой-пікір туғызып жүргенімен, оның творчествосы – тарихи мұра, сондықтан одан іргені аулақ салмауымыз керек деген тұжырымға ойысты. Тайыр Жароковтың «Қазақстан» баспасы атынан жазған дәйектемесінде: «Пролетариат тілегінде өсіп келе жатқан жұртшылығымызды Абайдың көркем шығармаларымен таныстыруды теріс көрмедік. Сөз ұй-қастыруы, тілінің жеңіл орайлығы, көркемдігі, алған тақырыбын бөтен сөзбен былықтырмаушылығы, жазу техникасының шеберлігі жағынан әлде де пайдалануға болады.

Абайдың бұл жинағы шыққанда, кейбір обыватель ұлтшыл-байшылдар: «Абайдың толық жинағы шықты», «Абай – жалпы қазақтың қамқоры», – деп, өшіп баратқан тап әлде де таптық қару еткісі келер, бірақта ондайларға Маркс, Ленин қисынымен большевиктік жауап беру әрбір коммунист, комсомол, одақ, мүшесі және колхозшы жастардың міндеті», – деп ескерту жасауы біраз шындықтың бетін ашып, Абайтану ісінің әлі де шығар белдері, асар асулары бар екенінен хабар береді.

Абайтану ілімінің дайындық дәуірінің екінші кезеңі 1934-1945 жылдардың арасын камтиды дегенбіз. Бұл кезең ерекшелігін Е. Ысмайылов «Абайды ғылыми жолмен зерттеудің басы» ден тапқан болатын.

ВКП(б) Орталық Комитетінің 1932 жылғы 23 апрельдегі «Көркем әдебиет ұйымдарын қай-та құру туралы» қаулысының игі ықпалы мұра мәселесін ғылыми негізде зерттеуге мүмкіндік берді. Жалпы идеялық арнадан өрбіген эстетикалық таным-білім М. Горький бастаған СССР Жазушылар одағының ұйымдастыру комитетінің ісінде өнікті арна тауып, 1934 жылы әуелі респуб-

ликаларда, соңынан бүкілодақтық көлемде өткізілген жазушылар съезінде дөрекі социологизмге мықтап соққы берілді, бүгінгі көркемдік ізденіс-барлауларға да, сондай-ақ, мұраны дұрыс игеру жайына да әсерлі ықпал етті.

М. Горькийдің ауыз әдебиеті туралы айтқан ой-пікірлерінің бәрі де әдеби мұраның дәстүрінен жатсынбай, үлгі-өнеге алу, ұлы дарындардың ұлан-ғайыр өнерпаздық еңбектерінің классикалық сипатын айқындау, эстетикалық мәні, адамгершілік ғибраты мол екендігін ашық айту сыншылық-ғалымдық ой-пікірлерді өрелі де жемісті өріске бағыттады. Көп мәселеге жаңаша қарауға, жаңа тұжырым-қорытынды жасауға игі әсер етті. Кеше ғана дворян жазушысы деп танылған Пушкин де, пессимист, уайымшыл деген Лермонтов та, толып жатқан атақ-ярлық таңылған ақын-жазушылардың бәрі де тарихи шындық, деңгейінен қайта қаралып, қайсыбірінің мүшелді мерекелері өткізіле бастады. А.С. Пушкиннің қаза болуының 100 жылдығы айрықша сән-салтанатпен өтуі дөрекі социологизмнің күлін көкке ұшырудың көрінісі болды. Одақтық көлемдегі, үлгі-өнегесі мол орыс мәдениеті мен ғылымындағы жаңалықтың барлығы да ұлт мәдениеті мен әдебиетіне, әсіресе, қазақтың жаңашыл қауымына игі ықпал жасады. Оны ең алғаш сезген, жаңаша түсінік-танымның құшағына енген әдеби мұра – Абай творчествосы.

Қазақстан Жазушылар одағының және әдебиетшіл-мәдениетшіл қауымның кезеңдік ынта-тілегі Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің қазақтың классик ақыны Құнанбайұлы Абайдың өлгеніне 30 жыл толғанын өткізу туралы 1934 жылдың декабрінде алған қаулысына ұласты. Абай енді жеке ақын-жазушының, сыншы, ғалымның «уысынан» шығып, қоғамдық қамқорлыққа бөленді, үлкен әлеуметтік арна тапты. Міне, осы жағдайдың өзі Абайтану ілімінің дайындық дәуіріндегі екінші кезеңнің, яғни 1934-1945 жылдарда ғылыми жолмен тану кезеңінің басы болатындығына айғақты дәлел.

Әдетте, әдеби өмірдегі үлкен оқиғаларды, жаңа тыныс, соны өзгеріс, ізденісті белгілі бір қаулы-қарарға сабақтастырған уақытта, олардың мән-мағынасына, ғылыми-эстетикалық арнасына көз саламыз. Коммунистік партияның қамқорлығы әр-

қашан өміршең, келешегі мол игі іске бастайтынын жадымыздан шығармаймыз. Демек, Абай творчествосы енді үлкен мұрат деңгейінен бағалануы, зерттелуі қажет екені айқындалды. Абай бұдан былайғы жерде ұлы дарын ғана емес, бір халықтың мақтанына айналуға тиісті болды. Осындай мақсат-міндетті дұрыс ұққанда ғана қазақтың сыншылық-ғалымдық ойы өркен жая алатыны, өзінің эстетикалық мұраты мен жанрлық сипатын таба алатыны айқындалды.

1934 жылы «урналының 11 және 12 сандары тұтастырылып, алғашқы бетінен ақырғы мұқабасына дейін түгел Абайға арналды. Абай творчествосын ғылыми жолмен жан-жақты зерттеудің алғашқы қарлығашы осыдан басталып, талай соны өңірлерге көз тасталды. Журналдың «Абай» атты кіріспе мақаласында қандай еңбектер жарияланып отырғанын айта келіп: «Бұл мақалалардың ішінде әртүрлі көзқарастар бар. Бәрі де Абай – үлкен талантты мастер дегенді дәлелдейді. Бұл жолдастардың әрқайсысы Абайды әр жағынан тексеріп, Абай туралы үлкен зерттеу жұмысын істеп отыр.

Әрине, Абайдың қырық жыл жазған өлеңдерін бір журналдың бетінде түгел зерттеп бітіруге болмайды. Сөйтсе де, жоғарғы айтқан жолдастар Абай туралы осы уақытқа шейін болып келген сынау, зерттеу жұмысын әлдеқайда жоғарғы дәрежеге көтеріп отыр» [12], – делінген болатын.

Журналдағы материалдардың бағыт-бағдарына және қорытқан ойларына қарағанда, бірден көзге ұрар үш саланы байқаймыз. Бірінші, өнеге алған арналары және Абай поэзиясының қазақ әдебиетіндегі орны мен ерекшелігі; екінші, Абайдың дүниетанымын тексерудің жай-күйі; үшінші, қоғамдық сананың басқа салаларына Абайдың қосқан үлестері. Бұларды әңгімелеген уақытта да бұрын сөз болмаған жаңалықты ой-пікірлерді мүмкіндігінше жүйелеп айту жағын қадағалап отырмақпыз, өйткені осы кезден бастап Абай жайындағы мақала, еңбектердің саны молая түскені, ғылыми зерттеулер туа бастағаны және де қорытылған пікірлерді жүйелі-жүйесіз қайталаушылар кездескенін естен шығармау керек.

Сонымен, Абайдың творчестволық арналарын тану, оны ғылыми тұрғыдан баяндау, Абай поэзиясының сыр-сипатын айқын-

дау мәселесіне оралғанда, алдымен М. Әуезовтің «Абай ақындығының айналасы» деген мақаласында Абайтану ілімінің туу, қалыптасу барысында бірде құпталып, бірде талас-тартыс тудырған екі мәселе бірінші рет кең көлемде ғылыми тұрғыдан баяндалды. Автор бұл проблемалардың шешуін бірден табамын деген игі тілектен гөрі, оларды шын зерттеу арнасынан өткізу, ой салу мақсатымен жазған. Ол мәселелер – Абайдың Шығыс және Батыс әдебиеттерінен алған үлгі-өнегелері, ықпал-әсері, екінші – Абайдың ақындық мектебі, оның мәні.

Шығыс және Батыс әдебиеттерінің Абай творчествосына жасаған ықпалдарын айтардан бұрын, қазақтың өз топырағындағы рухани байлықты сөз етпейтінін, ол арнайы зерттеуді талап ететін ең үлкен мәселе екендігін ескерткен автор Абай творчествосын өзенге теңейді. Көл-көсір ағып жатқан өзеннің арнасы – қазақ әдебиетінің бай мұрасы мен дәстүрі болса, өзеннің екі жағасы – Шығыс пен Батыс әдебиеттері деп біледі. Осы екі жағаның көрік-келбеті Абай творчествосын қалай ажарландырды деген мәселені автор әуелі Шығыстан бастайды. Абайдың алғаш қолына алған кітабы, бойына сіңірген наным-сенімі, көрген-білгені Шығысқа байланысты болды. Тінтіне ізденіп, жан-жаққа көз тастаған дарынды, Шығыстың дінінен бұрын, поэзиясы өз иіріміне тартып, алғаш ақындық сезімі ояна бастаған жас талап Физули, Науаи, Сағди, Фирдоуси, Хафиздерден медет тіледі, қолын соларға созды. Сондықтан өзінің алғашқы лебізінде «юзи раушан, кози гауһарды» ауызға алып, «Әліпбимен» сабақтастырды. М. Әуезов: «Бұл кез Абайдың шағатай поэзиясына таза еліктеу ретінде ілеспек болған талабын көрсетеді. Онда тақырып, тіл, ырғақ, кейде ұйқас және тенеу, салыстыру суреттерінің (көзи гауһар сияқты) бәрі де өз төркіні кім екенін танытып тұр... Балалық күннің еліктеу үлгісін тастағанмен, өмірінің ақырына шейін Абай осы жағадан қол үзбеді. Абай ақындығының ішінде Шығыс арқауы ұзыннан ұзақ тартылған желідей болып созыла келіп, ең ақыры 1902 жылы жазылған «Алланың өзі де рас, сөзі де распен» аяқталды. 1902 жыл – Абай өлеңінің сарқып кеп тоқтаған жылы» [11], – деп ой түйеді. «Бұл аралықта «Масғұт» пен «Ескендір», «Өзім әңгімесі» сияқты Шығыс сілемінен туған шығармалары 1889 жы-

лы, ал, «Қор болды жаным», «Көзімнің қарасы» 1891 жылы жазылып, Шығыс желісі үзілмей келе жатқандығын көрсетеді» [12], – деп баяндады.

Шығыс әдебиетінің үлгі-өрнектері жайындағы мәселені әзірге қоя тұрғанда, осы тұжырымнан өрбіген екі мәселеге тоқтай кетейік. Бірінші – Абай Шығыс әдебиетімен «қай уақытқа дейін жолдас» болды деген мәселе. Бұл жөніндегі әрқилы ой-пікір әлі бір тиянаққа жеткен жоқ. Осы журналда жарияланған мақаласында Құдайберген Жұбанов: «1864 жылдан кейінгі Абайдан шағатай ықпалын іздеу – бос арам тер болып шығады» [12, 36], – дегенін еске тұтқан күннің өзінде, бұл мәселені кейінгі зерттеулер айқындап, ашып берді дей алмаймыз. Күні бүгінге шейін Абайдың Шығыспен байланысын арнайы зерттеген көлемді еңбек аз. Бұған белгілі себеп те жоқ емес. Міне, осыдан екінші мәселе тармақтанады.

Жұртқа мәлім, М. Әуезовтің Абай творчествосының бір арнасы, өзінше айтқанда, «жағасы» – Шығыс әдебиеті мен мәдениеті болды деген тұжырымы көп уақытқа дейін үлкен дау-дамай туғызып, тіпті, саяси мән-мағына берілген кезі көпшіліктің есінде. М. Әуезов Абай творчествосынан Шығыс әдебиетіне қатысты нені көріп еді, оны қалай түсіндіріп еді дегенге оралар шақта: «Абайда Батыстан кірген белгіден гөрі, Шығыс белгісі басымырақ, нақтырақ. Батысқа келгенде, ол арқасын Шығысқа, ақылмен қорытып алған мұсылмандыққа нық, тіреп алып келді» [12, 15; 11], – деген тұжырым шындықтан гөрі, сәл өсіре айтылғанын байқаймыз. Дау айтушылардың бәрі де осы тұжырымға табан тіреп, дәлелдей сөйлеген-ді. М. Әуезов өзінің кейінгі зерттеулерінде бұл мәселенің негізгі идеясынан жалт бермей, Абайға Шығыстың классикалық поэзиясының ықпалы болды деген жалпы пікірді айтқанмен де, Батыс, әсіресе, орыс әдебиетінің үлгі-өнегелерін терең баяндаған болатын.

Енді мақаланың творчестволық, ой ағынына назар аударсақ, М. Әуезов Шығыс әсерін екі салаға жіктейді. Бірінші – Шығыс әдебиетінің идеялық ықпалы. Абай фанатик те, схоластик те емес. «Шығыс жағасынан алған нәрдің бәрін Абай өз ақылымен, сыншы, ойшыл ақылымен, бірақ, әрине, санашылдық (идеалистік –

Т. К.) жолмен өзінше қорытып алады. Бұған кірген бұйымдардың басы ислам діні, онан соң Шығыс поэзиясы және мұсылман ғылымының ілгері-соңғы ғұлама философтарының сөздері болады» [11; 12, 14], – деген пікір болса, екіншісі – поэзияның нақты түр-үлгісі. Бұған «Қазақ әдебиетінің көлеміндегі ғаруз әсерін тексеру және соның бір жағын Абайға да тірей тексеру әдебиетшілердің алдындағы бірден-бір сыни проблема» [12, 12], – деп білді де, өзі біраз тереңдеп барды.

Осы мәселені түсінудің кейбір сілемдері Құдайберген Жұбановтың мақаласында да көрініп, Шығыс поэзиясының үлгі-өрнегі деген проблема алғаш рет көрнекті әңгімеге арқау болған. Жасыратыны жоқ, қазір қазақ әдебиеттану ғылымы қарыштап өркендеп отыр деп қуана айтсақ та, осы проблема, яғни Шығыстың поэтикалық үлгі-өрнек-терін талдау, түсіндіру мәселесі бізде әлі ақтаңдақ күйде.

Өз қазанында өзі пісіп шыққан «таза» әдебиетті тарих білмейді. Демек, Абайдың Шығыс жағасына қол созып, үлгі-өрнек алуын сөкеттеуге болмайды. Араб, парсы поэзиясының негізгі үлгісі – ғарузға, яғни дауысты дыбыстардың ұзыны мен қысқасы кезектесіп, алмасып келіп отыратын өлең жүйесіне еліктеп өлең жазғаны шындық. М. Әуезов те, Қ. Жұбанов та бұл салада бірқыдыру өнімді ой өрбіткен болатын.

Батыс, әсіресе, орыс әдебиетінің Абайға жасаған ықпал-әсерін баяндаған уақытта, М. Әуезов: «Абай көбінесе өз іргесін бермеуге тырысады. Тың жаңалықтың барлығын талғап-талғап қана ала алады. Бірақ, барған сайын икемделіп, сыпталып, сырт буындығынан арыла береді. Рационалшы, жаңашыл Абай пішіні айқындалып ашыла береді. Өз ішін бермеймін деп жүрсе де, ақын көп жанасу арқылы бірқатар жаңғырып, түлей бастайды» [12, 15-17], – деген уақытта, «Шығысым – Батыс, Батысым – Шығыс» болып кетті деген Абайдың «Ішкі дүниесінің барлығы бірдей қопарыла өзгеріп кетпегенін» де [12, 17] еске салады. Бұл ой «Шығыс жоралғысы Абайда басымырақ» деген түйіннен туған.

Орыс әдебиетінің әсеріне келгенде, автор Абайға Чернышевскийдің күрескерлігі дарымайды, оны «көз салып құнттамайды.

Пушкин, Лермонтовтар, Крыловтар сарынына бой ұра береді» [11; 12, 16], – деген ойды өрбітіп, таратып алып кетеді.

Бұл мәселе, яғни Абай орыс әдебиетінен нені алды, қайсысын жаратты, өз бойына не дарытты деген жайлар бұрынғы еңбектерде де біраз айтылған, сондықтан М.Әуезовтің өзіне тән білгірлікпен тұжырымдаған ойларына ғана тоқталған жөн.

Абай – қазақтың Пушкині деген тезиске М. Әуезов өзінің өрнегін қосқан. Абай өзін Пушкиннен кем санамай, тең санағандай болып, «олай айтпай, былай айтса нетер еді» деген кісіше, аз ғана бойкүйездікпен бұрылады» [11; 12, 16], – деген ойын «Евгений Онегинді» аудару процесінен өрбітеді. Татьяна мен Онегиннің хаттарын мүлде басқаша, жаңа мағына бере аударады, «қаймақ едің көңілімде, бізге қаспақ болды жем» деп, «бірталай қошқар мүйіз салады», қазақ ұғымына жақындатады, ал, Пушкин күлкі қып тастап кеткен Онегинді Абай қолтығынан сүйеп тұрғызып, қолына мылтық ұстатып» [11; 12, 16], өзін-өзіне атқызады. Бұл мүлде басқаша шешім, демек, ол Пушкинмен бой теңестіреді. Абай осы мінезін И. Крыловқа да өзгертпейді, «өзі айтып жүрген қазақы өсиет өлеңдеріне мынаны қосымша ғана қып ұсынады» [11; 12, 17].

Замана талқысынан, ел игілігіндегі көп талас-тартыстан әбден қажыған, Лермонтовпен мұңдас, сарындас екенін байқаған ұлы ақын «Лермонтовтан әрі аударады, әрі үлгі алып, күйіне күй қосады. Лермонтов сөзін өз сөзіндей нашаланып, мейірленіп, өмір-не жыр қылады да, өзінікі мен оныкінің шекарасын жойып, «мал басын» араластыра қосып, «еншілес» боп кеткендей болады... Мұны маңдана, талмаурай сүйеді. Лермонтов жырымен туысып, бірге жасасқандай болады» [12, 17], – деп ой түйген автор Абай шығармаларының түріне, жыр жаңалықтарына көз тастайды. Ең алдымен, көңіл-күй, махаббат лирикаларының «батыстану» жайына көбірек назар аударады. Шығыс ақындарынша сүйдім, күйдімді бірден айтып, көзін гауһар, жаным жараланды деп жатпай, тұспалдап айту, қалғанын өзің ұға бер дегендей сынай таныту, оның өзін табиғат көрінісімен қабыстыра, ұластыра жеткізу жайын әңгімелейді. Абайдың табиғат лирикаларында жаңалық мол екеніне, ақындықты үлкен өнер деп табуының эстетикалық арналарына назар аударады.

Осындай мәнді арналардан нәр алып, өнеге көрген, соның арқасында құлашы кеңіген ұлы дарынның үлгісі жоқ боп шықса, онда ерен еңбек зая болар еді. Осыны анық аңғарған М. Әуезов өзінің осы мақаласында «шәкіртсіз ұстаз тұл» дегенді үлкен проблемаға айналдырады. Сөйтіп, мақаладағы өрбітілген екінші өзекті мәселені – «Абай мектебі» проблемасын орынды көтеріп, өзінің ой-пікірін ашық айтады. М. Әуезов: «Бұл мәселеде біз Абай ақынның төңкеріс алдында не төңкерістен бергі ақындарға еткен әсерін айтпаймыз. Ол айрықша ұзақ талдауды керек етеді» [12, 20], – деп ескерту жасап, тікелей Абай шапанының астында өскендерге тоқталады. Өзінің осы концепциясын теориялық қисынмен нығыздай түсу үшін «әдеби мектеп деген ақынның өзі алған түр, өзі жырлаған тақырыпты ғана тебіндей беру емес. Сол басшы ақын берген екпін-бағыт, негізгі күйлерінің бетімен тың жол іздей өсуде. Ұстаз ақынның өзі айтуға үлгермеген немесе заманында әдейі айтқысы келмеген жайларды тереңдетіп үңгіп, бір-талай өріске апарып тастау» екенін тұжырымдай баяндады. Бұл пікір де үлкен әңгімеге арқау болды. Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты мен Қазақстан Жазушылар одағы 1951 жылы үлкен дискуссия өткізуі Қ. Мұхаметхановтың осы мәселені арнайы зерттеуі – ойландырарлық жай.

Сонымен, М. Әуезовтің 1934 жылғы «Абай ақындығының айналасы» атты мақаласы өзінің проблемалығымен көзге түсіп, көптеген тың да соны мәселелерге барлау жасап, Абайтануды ғылыми негізде өрбітуге мұрындық бола білген айрықша құнды еңбек деп білеміз. Осы проблемаларды шешісуге және Абай кемелгерлігінің арнасын кеңейтуге үлкен үлес қосқан Құдайберген Жұбановтың «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» атты тамаша құнды еңбегінде талай мәнді проблемаларға назар аударылғанын көрсете кеткен абзал. Аяқталмай қалған осы еңбек Қ. Жұбановтың «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» жинағында қайтадан 1966 жылы жарияланды [13].

Ең алдымен, осы мақаланың тақырыбына көз салған жөн. «Классик» деген не, ондай құрметке кім ие болуы керек деген мәселеге Қ. Жұбанов оңтайлы жауап іздеп, мәнді пікірлер айта

білген. Абайды қазақ әдебиетінің классигі деген тезисті алғаш рет айтқан автор өз еңбегін үш тарауға – «Еленбеген ерекшелік», «Абай және шағатай әдебиеті», «Абай және халық әдебиеті» деген айтары көп, аңғартары мол сүбелі-сүбелі проблемаларға – бөледі.

«Еленбеген ерекшелік» тарауын: «Қазақ әдебиетінің тарихындағы Абайдың ұстайтын орнын босағаға қарай ысырмаушылар, оған да місе тұтпай, табалдырықтан шығарып тастаушылар, менің байқауымда, даусыз бір жайды ескермей жүр: ол – өз тұсында жалғыз қазақ қана емес, басқа көршілес елдерден де Абайдың әдебиеттегі үздіктігі», – деп бастап, әлі күнге дейін ешкімнің елемей келе жатқан мәселесіне назар аударады.

«Абайдың әдебиеттегі үздіктігін» дәлелдеу үшін түркі тілді әдебиеттердің тарихына шолу жасайды. Өзбек, түрікмен, қырғыз, қарақалпақ елдері «Күншығыс ислам мәдениетінің кірлі көрпесін қалың жамылып, Батыс ауасынан әлі тыныс ала қойған жоқ еді» [13, 286], мұндай жай-күй осман түріктеріне де тән екенін айта келіп, түрікменнің Махтұмқұлысы, башқұрттың Шайхзаде Бабичі, татардың Шағабуддин Мәржаниі мен Хаюм Насириі, азербайжанның Мырза Фатали Ахундовымен салыстырған уақытта, үлкен білімдарлық диапазон танытып қана қоймай, автор жүйелі пікір өрбітіп, негізгі ойын былай тұжырымдайды: «Абайды көрші елдердегі замандастарымен салыстырғанда, Мырза Фаталиден басқа ешкім де теңдесе алмай шығады. Ұлт тіліне, әдебиетіне сіңірген еңбегін, ақындық күшін алғанда, Абай бәрінен де озат шығады. Өйткені ол кезде таза халық тілімен жазып тұрып, ол жазғаны классик әдебиет үлгісімен шығарған ол елдерде адам болған жоқ. Абайдың бірқатар сыншылар ескермей жүрген бір оқшаулығы осы» [13, 290].

Осы еңбектің екінші тарауы – «Абай және шағатай әдебиеті» деп аталады да, «Абайдың алды жоқ емес, жоққа жуық. Өйткені Абайдың алдында да әдебиет болулы» [13, 290], – деген уақытта, оның екі түрлі екенін, біріншісі – «емшек сүтімен қатар құлағына кіріп, сүйегіне сіңген» ауыз әдебиеті, екіншісі – қожа-молдалы Құнанбай аулына ала бөтен таныс шағатай әдебиеті екенін, «Абайдан бұрынғы қазақ әдебиеті бұл екеуінің шаранасынан шығып көрме-

гендігін» [13, 290] баяндайды да, екінші салаға – шағатай әдебиеті мен Абайдың байланысына айрықша назар аударады.

Шағатай әдебиетінің мәні қандай еді дегенге келгенде, Қ. Жұбанов оның тек мистицизмі мен «нәпісқұмарлығына» көңіл бөліп, осыдан аулақ болуға үндейді. Сондықтан Абайда тек үш өлең ғана шағатай әдебиеті үлгісімен жазылған, «Абай мұны 13-19 жастарында ғана жылтыратып тағынып, сонан кейін суынып, тастап кеткен» [13, 291], 1864 жылғы «Әліп-биден» кейін «Шығыс жұртына қонуды тоқтатқан. Бұдан соңғы Абай өлеңдерінен шағатай үлгісін іздеу, меніңше, құр арам тер болу» [13, 296] сияқты пікірі Абай творчествосындағы Шығыс сілемі жөніндегі мәселенің идеялық-көркемдік мотивтерінен гөрі, өлеңдік түріне тікелей байланыстырыла айтылған. М. Әуезовтің концепциясына Қ. Жұбанов көзқарасының қабыспайтыны байқалады. Қайткен күнде де, Абайды Шығыстан ертерек бөліп алу ниеті авторға мынадай тұжырымды қорытынды жасатады:

«Сонымен, 1864 жылдан кейінгі Абайдан шағатай ықпалын іздеу – бос арамтер. Өйткені: 1) Шағатай әдебиетінің негізгі бағыты – мистицизм; Абайда бұл жоқ. 2) Шағатай әдебиетінің тілі – араб, парсымен шұбарланған шұбар тіл; Абайда бұл, машықтау үшін болмаса, ұшырамайды. 3) Шағатай әдебиетінде өлең өлшеуі – араб, парсының ғаруз өлшеуі. Абай мұны ерте тастаған. 4) Абай сияқты төрт аяғы тең жорға ақын шағатайдың ғарузына сүйсінген болса, жазып алып сүйсінбей, басқа да бір қасиеттерін қосып ала жүрген болар еді; Абайдың еш қылуасында олармен әдеби оты өрелі жанатын қылық жоқ. Абай Шығыс үлгісін көрмей, білмей аман кеткен ақын емес, белшесінен кешіп барып, батпағына аунап барып, одан шығып, тастап кеткен ақын» [13, 296]. Осы ойлардан Абайды шағатай әдебиетінен арашалап қалу ниеті айқын байқалады. Кейінгі кездегі әңгімелерді былай қойғанда, журналдың бір санында карама-қарсы екі пікірдің айтылуы, оқушы ойын әр өңірге жетектеуі тегін емес. Сондықтан да Абай және Шығыс әдебиеті деген проблема – әлі де жете, түбегейлі зерттелетін үлкен де күрделі, кезек күттірмейтін проблема.

Қ. Жұбанов осы тарауда талай соны, тың байқаулар жасап, ғаруздың заңдылықтарына іштей еніп, ғылымдық диапозонын та-

нытқан. Абайдың еліктеу дәуірін дәлелдеуге талаптанғанда: «шағатай әдебиеті Абай өлеңінің поэтикалық, техникасына да шалығын тигізгендігін мойындағымыз келеді» [13, 294], – дейді. Абайдың ақындық қуаты, кемеңгер ойшылдығы жеңіп, тұтас гармония жасаған, «сондық-тан, Абай өлеңінің мазмұны түрін көрсетіп тұрады, түрі мазмұнын көрсетіп тұрады. Абайдың тілінің сөздігі (лексикасы), грам-матикасы, Абай өлеңінің өлшеуі, ырғағы, ұйқасы, Абай суретінің бейнесі – бәрі бірге қосылып та, жеке тұрып та негізгі тақы-рыптық күйіне билеп тұрады. Оның сөздері тек бермек ұғымын жеткізерлік амал болып, поэтикасы өлең қалыбына сиярлық қана болып қоймайды, бірі олай, бірі бұлай да кетпейді, солардың әрқайсысы, үлкен сим-фония оркестріндегі жеке музыка аспап-тары сияқты, өздері бір-бір күй тартып тұрады да, бәрі қосылып негізгі күйді шығарады, тақырып соның бәріне дирижер болып тұрады» [13, 295]. Абай поэзиясының сырын жыға ұққандықты танытатын мұндай бақылаулар мен сүбелі ойлар осы еңбектің әр саласынан жиі кездеседі.

«Абайға сүтпен кіріп, сүйегіне сіңген әдебиет үлгісінің бірі – халық әдебиеті» [13, 296] екеніне осы мақалада арнайы назар аударылған. «Шам жарығы түбіне түспейді» дегендей, бұған дейінгі мақалаларда Абайдың қазақ әдебиетінен алған үлгі-нұсқалары арнайы әңгімеленбей, сөз арасында ғана айтылып қана келгенін ескертсек, автордың ауыз әдебиеті мен Абайдың байланысын ашу талабын айрықша құптаған жөн. Абайдың жаңа эстетикалық норма жасағанын, қазақ өлеңіне зор өзгеріс енгізгенін айтқанда, көбіне Батысқа, әсіресе, орыс әдебиетіне бағыштай береміз де, Шығыс әдебиетінің әсерін желе-жорта, ал, қазақ әдебиеті әлі фольклорлық қалыпта, көркемдік шеберліктің шырқау биігіне көтерілмеген, шынтауайттап келгенде, қазақ әдебиеті өзіне өзі үлгі-өрнек бола алмайды деген теріс түсінікті тілге тиек етіп шыға келетінбіз. Сөйтіп, Абайды, тіпті, ұлттық поэзияның топырағынан алшақтатып әкетуге дайын тұратынбыз. Соның салдарынан болу керек, Абайға дейін қара өлең мен жыр ғана болған, Абай жаңа өлең өрнектерін жасады деп, өлеңнің сыртқы құрылысына ғана назар аударып, қазақ өлеңінің негізгі жүйесіне, дәстүр сабақтас-тығына көңіл бөлінбей келе жатқан болатын.

Қ. Жұбанов осы еңбегінде Абай халық әдебиетінің «қызығына ерте тояттап, ескірген даналығын көп ұзамай-ақ өзіне мұра санаудан қалған. Халық әдебиетінің заман таптап даңғылданған көне жолы Абайға тарлық еткен», сондықтан ол «көр-жерді өлең қылған» ақындардан және Шығыстан өзгеше жол іздеп, «Байрон мен Гетенің, Пушкин мен Лермонтовтың етегінен ұстайды. Клас-сик әдебиет дөңіне шығып, артына қарағанда» [13, 296], жамау-жасқаулы Шортанбай, Дулат өлеңдері, сөздің қасын түзеймін деп кезін шығарған ел ақындарының жырынан безіп, Абайдың «тіл ұстартып, өнер шашпак» болғаны жайлы ой түйіп, осының өзін «күні бүгінге шейін құнын жоғалтпаған артықшылықтарының бірі» деп табады. Халық әдебиетіндегі басы «артық сөздер» мен қыстырмалардың жайын білгірлікпен баяндайды.

«Қазақтың халық әдебиеті де сахна әдебиеті болатын, көпшілік-тің тыңдауына бейімделген шығарма болатын. Тыңдалатын шығар-ма мағынаның артық қоюлығын көтермейді. Ондай болса, тыңдау-шының миын шаршатады. Сондықтан халық шығармасында шы-ғарманың тақырыбына қатысты сөздердің аралығында тыңдаушы-ның миына гимнастика болғандай «басы артық» сөздер енгізілетін. Ауыз әдебиетте мұндай қыстырма әңгіменің үш түрлі пайдасы бар.

1) Тақырыптан тыс әңгіме болғандықтан, тыңдамасаң да, тү-сінбесең де, әңгіменің ұзын-ырғасын ұғуға кемшілік қылмайды. Сонымен ол тыңдаушыға демалыс болады. 2) Тақырыптан тыс әңгіме болғандықтан, тыңдаушының зейінін аударып, миға гим-настика болады. 3) Тақырыптан тыс әңгіменің өзі бір шетімен тақырыпқа байланысып жатса әрі логика, образ жағынан дұрыс құрылса, тыңдаушыны күнілгері даярлап, негізгі тақырыпты жақ-сы, жанды түрде түсінуге себеп болады. Ауыз әдебиеті үлгісін-де бұл – таптырмайтын әдіс. Бірақ жазба әдебиетте мұндайлар мағынаны сұйылтып әкетеді. Сондықтан мұнда ұзақ қыстырма әңгімеге орын қалмайды. Мұнда оның орнын сөздің образдылы-ғы ұстайды» [13, 299-300], – деген ойларының өнікті екені және творчество психологиясын, оның ішкі сарайын жыға түсініп, ін-дете, қазбалай айта білгенін көреміз.

Қ. Жұбанов Абайдың образ жасау жолындағы ізденістерін халық әдебиетімен бауырластырып, өскен арнаның көне бол-

ғанымен де, құнарлы екенін танытуға талаптанған. «Қысқасы, Абайдың образ қолданудағы өзгешелігі: әуелі – қатесіз анық таныс бейнені алады, екінші – образы ескі, өлі қалыбында қалмай, жанданып кетеді, үшінші – ескі образды өсіріп, жаңартып жалғап әкетеді. Оның ескі таныс образ алуы тек таныс жағымен тартып, жуықтатып алып келгеннен кейін басқа жаққа бұрып жіберейін деген сияқты. Ескі әдебиет мұрасын Абайдың пайдалануының бәрі осылай. Ол ескіні де, өз заманын да дәріптемейді. Ескі образды алғанда, оны сүйдіру үшін емес, ескіні бұзып, жаңа қылып, сонымен жаңаны ұғындыру үшін алады. Абайдың әдебиет, мәдениет істеріне қолы тиіп кетсе, ол тек сүртіп, шаңын кетіріп шықпайды, өзінше бұзып, өзінше түзеп, өз қолының ізін қалдырады. Өлеңнің ырғағы да, ұйқасы да, буыны да, әні де, тақырыбы да, сөз төсегі де, суреті де Абайдың қолынан өткенде бұрын көрмеген жаңа нәрсе болып шығады. Абайдың арқасында XIX ғасырда қазақтың әдебиеті өзінің атам заманғы «азалы аң көрпесін сілкіп тастап», Европаның классик әдебиетінің қалыбына түседі, сөйте тұра, қазақ әдебиеті болушылығын да бұзбайды» [13, 303], – деген тұжырымды ойлар түйеді.

Ғылыми дәлелдемелері мен эстетикалық бақылаулары мол автор өз пікірін түйіп тастап отыруға, сол айтылған ой-пікір негізінде үлкен қорытынды (обобщение) жасауға ұмтылатын ғалымдық стилін әрқашан танытып отырады. Шығыс пен қазақ әдебиеттерінің болмысын жыға таныған Қ. Жұбанов Абайдың классик акын екендігін ішкі процестермен түсіндіріп: «Абай біздің жазба әдебиетіміздің атасы болғанда өлеңін, қара сөздерін тек қағазға жазғандығымен ғана емес, жазба әдебиет пен ауыз әдебиеттің осы айырмашылығын ашқандығымен атасы болады. Қазақ әдебиетін ауыз әдебиеті дәрежесінен шығарып, неше мың жылдай көнігіп, етке, қанға сіңіп болған ескі ауыз әдебиет дағдысынан құтқарған адам – Абай» [13, 300], – деген қорытындысына еріксіз қол қойғызады. Қ. Жұбановтың бұл еңбегі әлі толық танылып, оның мән-мағынасына айрықша назар аударыла қойған жоқ. «Е, Абай жөнінде кім не демеді» сыңайымен келе жатырмыз. Екіншіден, Абайды ғылыми жолмен танудың алғашқы кезінде осындай ой-пікірлердің айтылғаны зор табыс болса, үшіншіден,

қазақтың эстетикалық ой-пікірінің өсу, жетілу жолдарын, яғни сынның өз алдына жеке жанр болып қалыптасып келе жатқандығын, әдебиеттанудың алғашқы қарлығаштары ұша бастағанын көрсету мақсатын көздедік.

«Әдебиет майданы» журналының Абайға арналған осы санында Қ. Жұбановтың еңбегінен кейін Ілияс Жансүгіровтің «Абайдың сөз өрнегі» [10] деген мақаласы жарияланған. Бұл тың, соны еңбек емес, І. Жансүгіровтің Абай шығармаларының толық жинағына арнап 1932 жылы жазған алғы сөзінің акырғы тарауы.

Абай творчествосының эстетикалық қадір-қасиетін ашу, өзге әдебиеттермен байланыс-ықпалдардың сырына үңілу, Абай ақындығының мәнін түсіну саласындағы үйірлі материалдардың ішінен Есмағамбет Ысмайылов пен Зейін Шашкин жазған «Абайдың поэтикасы» [6] деген мәнді еңбекке назар аударған жөн. Өйткені Абай творчествосын шын ғылыми жолмен игерудің айқын көрінісі болуымен бірге, осы құнды зерттеу бұл уақытқа дейін жалпы долбарланып, нақты әңгімеленбей келген проблемаға онтайлы барлау жасайды, түйінді ой-пікірлер айтады. Сонсын, жалғыз Абай поэзиясы ғана емес, жалпы қазақ әдебиетінің поэтикасы бұрын-соңды арнайы сөз болмағанын ескерсек, бұл тұңғыш еңбектің қадір-қасиеті еселене түседі.

Авторлар Абай поэтикасын үш жүйеге бөле қараған. Әуелі – Абайдың қазақ өлеңіне қосқан жаңа өрнектеріне, екінші – көркемдік амалдарына, үшінші – Абай өлеңінің дыбыстық, яғни әуендік жүйелеріне назар аударған.

Сол кездегі сынның аңғарымен бұл авторлар таза эстетикалық категорияларға, талдау-анализге идеялық мұнарадан қарауыл қоя отырып барғанын да көреміз.

«Абай – қазақ поэзиясының сөзсіз бір биік асқар белі. Қазақ поэзиясын тұйықтан шығарып, шын, мәнді поэзияның есігін ашты. Әдебиет тарихымызда поэзияның айқын жолдарын салды. Ол жол қазіргі әдебиетімізде де сайрап жатыр» [6], – деп жалпы поэзияның даму сатыларына көз салады, орыс поэзиясына Пушкин жасаған өзгеріс қандай болса, Абай қазақ поэзиясына соншалық өзгеріс жасады, «шын көркем поэзияға жол ашты. Абайға

дейін қазақтың бай ауыз әдебиеті, тілі өріс ала алмай, тұйыққа тіреліп тұрса, Абай ол тұйықты жазды. Өзінің поэзиясына жаңадан өріс іздеді, қанаты талмайтын жазыққа құлаш ұрды. Ол шыңнан аспанға өрмелеген соң, жазықтан шыңға өрмеледі. Жазықтан поэзияға сара жол салып аспандады. Сондықтан Абай, қазақтың нағыз көркем поэзиясының басы десе дұрыс болар еді» [6]. Осындай жалпы ой-пікірлерден кейін Абайдың өлең өрнектеріне, өздері аңғарған жаңа түрлерге талдау жасаған.

Абайға дейінгі қазақ поэзиясындағы өлең түрлері 11 буынды қара өлең мен жыр екенін жалпылай айтады да, осы екеуін қосқанда, Абай жаңадан 16 түр шығарды деп, әрбір жаңа өрнекке мағыналық тұрғыдан да, эстетикалық тұрғыдан да, кей кезде статистикалық деректер тұрғысынан да дәлелдер келтіреді.

Мақаланың мазмұнын, талдау-анализдерін баяндардан бұрын, бір мәселеге, яғни Абай қазақ поэзиясына қанша жаңа өлең өрнегін енгізді дегенге азырақ тоқтай кеткен абзал. Бұрынғы мақалаларда Абай жаңашыл ақын, сондықтан ол қазақ өлеңіне көп жаңа түр қосты деген жалпылама пікір айтылса, Ілияс Жансүгіров Абай жинағына жазған алғы сөзінде Абай 14 жаңа өлең өрнегін жасады деген ойын нақты мысалдармен дәлелдемей айтса, осы журналда жарияланған мақаласында: «Абайда ескілі-жаңалы 11 өлең өлшеуі бар» [12, 49], – дейді, бірақ оны тарамдап, жүйелеп талдамайды. Қазақ әдебиеттануында Абай енгізген өлең түрлерін алғаш нақты талдаған – Е.Ысмайылов пен З. Шашкин. Бұдан кейін С. Мұқанов «Абай – халық ақыны» деген 1937 жылғы принципті еңбегінде 15 түрді атап көрсетсе, «Жарқын жұлдыздар» монографиясында оны 20-ға жеткізген. М. Әуезов бұл мәселеге арнайы назар сала қоймаған. Ал, Қажым Жұмалиев: «Абай ең алдымен 8 буынды және 6 буынды жаңа екі түр кіргізді. Бұның екеуі де Абайға дейінгі әдебиетімізде жоқ еді. Үшінші, «аралас буынды» өлең құрылысының жаңа түрлері», – деп, С. Мұқанов пен Е. Ысмайыловтың өлең түрлерін жіктеуіне қосылмайды. «Абайдың кіргізген жаңалығы он бес пе, он алты ма, әлде онан да көп пе, ол мәселені ашық қалдырып, жалпы алғанда, Абайдың өлең құрылысына үлкен өзгеріс кіргізгендігін ғана айтамыз» [14, 349], – деп өте бір қажетті де керекті мәселені ора-

ғытып өткен. Зәки Ахметов те «Қазақ өлеңінің құрылысы» атты еңбегінде осы жолмен кеткен.

Тегінде, бұл мәселе – әлі де болса арнайы зерттелуге тиісті айрықша қажетті проблема. Абай енгізген жаңалықтың бәрі де тек жалпы идеялық-көркемдік тұрғысынан ғана емес, қажетті жағдайда структуралық тұрғысынан да қаралуға тиіс. Әдебиеттанудағы структурализм әдісінің жетістігін, оңтайлы жақтарын пайдаланып, осы мәселені тиянақты шешіп алу қажет-ақ.

Сонымен, Е. Ысмайылов пен Шашкиннің Абай поэтикасына алғашқы рет жасаған нақты талдауына оралғанда, 20-30 жылдарда әдебиеттану саласында жиі қолданған зерттеу тәсілдеріне ден қойған жас авторлар орыс әдебиеттануынан бірқыдыру өнеге алған. Олар поэтикалық, туындының жан сырын ұғып, ішкі процесін түсінуге талаптанған. Оған осы мәнді еңбекте дәлелдер көп. Абайдың «Жаз» деген өлеңіне жасаған талдау осының айқын көрінісі.

«Абайға дейінгі халық әдебиетінде де, Абайдың жыр үлгісімен жазылған өлендерінде де «Жаздай» шебер жазылғаны жоқ. Бұл өлеңде Абай сөзді ойнатып, ырғаққа билетіп, дауыс толқындары да бірыңғай шығып, ұйқастарында ешбір олқылық білінбейді, жорға аттың жүрісіндей тайпалады да отырады... Басынан аяғына дейін жолдың әр тармағы 8 буыннан не аспайды, не кемімейді. Абай өлеңдерінің ішіндегі көтеріңкі, серпінді рухпен жазылған шаттық жағдайы өлеңнің мағынасынан ғана емес, ырғақ, дауыс толқыны, ұйқасымының өзінен көрініп отыратын өлең. Сондықтан «Жазды» өз алдына бір түр етіп алдық» [6], – деп осы өлеңді сөз қолдануы жағынан талдауға салады. Сондай-ақ, Абайдың атақты «Сегіз аяғына» келгенде, авторлар өлеңнің түрін мазмұнына тәуелдейді.

«Қайғылы сарын күйі жүректен шалқып шығып, қалқып, сорғалап, аспанға өрлеп барып, қайта жайылып, бәсеңдейді. Күйдің пернесі қайтадан тартылғандай дауыс толқыны бір көтеріліп, өрлеп, өрістей, тағы басылып, тынғандай болады. Бірақ жаңғырық күй тынбастан іле-шала іркілген түйдек толқын бір шарпып, жарға ұрылғандай шаңқ етіп, беті қайтады, жаралы болған жан тәрізді өзін мойын ұсындырып, әлсіреп, әлі бітіп барып тоқтайды.

Өлеңнің ырғағы, дыбыс толқыны (әні өз алдына және бар) «Сегіз аяқтың» осы сарын күйіп күшейте түседі: тағы ырғақ пен мазмұнның ән күйіне бірлігі келіп шығады» [6], – деп тапқан авторлар «өлеңнің түрі мазмұнына тәуелді болмақ» тәрізді ой айта отырып, осы «Сегіз аяқ» үлгісімен Бейімбет жазған «Жаңартты қазір жырды ауыл» өлеңіне талдау жасайды. «Қайғылы күй кестесі шаттық әуенді шығармаға орайласпайды, түр мен мазмұн екі айырылып, қабыспай тұр» [6] деп табады.

Осындай эстетикалық таным-білікпен жас авторлар Абайдың Шығыс әдебиетінен алғандарына, ғаруз үлгісімен жазылғандарына тоқтай келіп, шыққан тегі ғаруз болғанымен, «Жүрегі – айна, көңілі ояу» өлеңінің қазақ өлеңінің ырғағына түсу жайына назар аударады: «Абай поэзиясының түр өрнектері, ырғақ, сарын күйлері қазақтың ауыз әдебиетіне негізделіп жатумен қабат, араб, парсы, шағатай, орыс әдебиеттерімен де араласып жатыр. Солардан үйренгендігі, солардың өлең түрлерін (әсіресе, орыстан) қазақ жағдайында өзінше жасай білгендігін көріп отырмыз. Абай өлеңдеріндегі өлшеудің көбі әлі әдебиетімізде қолданбағандығын, тіпті, өзі де кейбір түрлерді жетілтпей кеткендігін көреміз. 16 өлең түрінің бастапқы екеуінен басқасы – Абайдың кіргізген жаңалықтары. Абай өлеңдерінің ең қиын, ең оңай мөлшер, өлшеулері де қазақтың бұрынғы халық әдебиетінде бар үлгі мен Шығыс, орыс әдебиеттерінен алынған» [6]. Мұндай тұжырымдарының мәнділігін бай-қамасқа болмайды.

Ал, «Абайдың көріктеу заңы» деген тарауда авторлар «Абай поэзиясының ең басым, күшті жағы теңеуде» [6] жатқандығын айтып, бейнелеу (метафора), кейіптеу, айқындау, әсірелеу, түйдектеу, арнауға тоқтайды да, «Дауыс ырғағы туралы» тарауда дыбыс қуалап отыру (аллитерация), эпифора мен анафора сияқты бірқыдыру көркемдік тәсілдерінен білгір байқаулар, орынды түйіндер жасап отырады. Мәселен, «Абайдың «Күз» деген өлеңінің дыбыстары жаратылыстың кейбір құбылыстарын келтіріп тұрады. Күздің қоңыр салқын желінің ысқырып, ызыңдап, дамыл алмай, құбылып тұратындығын Абай бір жағынан дыбыс естілуімен көрсеткен. Абайға «Күзді» жазғанда «с», «з» дыбыстары келуінің өзі де кездейсоқ емес. «Күзде» не бәрі 24 жол бар. Сол жолдарда

38 «с», 8 «з» дыбысы бар» сынды бақылаулар бұл еңбектің эстетикалық талдауы жағынан бірқыдыру биікке көтеріліп, Абай поэтикасының мәнді арналарын дұрыс көре білгендігіне дәлел бола алады. Абайдан үйренушілердің есінде жүрсін деп бұл авторлар Абай өлеңдерінен үш мін көреді: «Абайдың негізгі бір кемшілігі – көп өлеңнің ырғағы әнге келмейді» [6], – дейді. Оны 1932 жылы Ілияс та айтқан болатын. Бұл жаңа пікір емес, ондай ой 1914, 1926 жылдары А. Байтұрсынов еңбегінде айтылған-ды. Осы жайға З. Ахметов әдейі назар аударып: «Халық поэзиясының үлгісімен Абай өз өлеңдерін әнмен сүйемелдеп айтуға әрқашан бағыштай бермеген. Ол ол ма, қазақ поэзиясында тапқақтап айтылатын, оқылатын өлеңнің дәстүрін жасауға саналы түрде талпынды, ондағы көздеген мақсаты осы өлең түрінің жаңа мүмкіндіктерін бар қуатымен таныту еді», – деген ғылыми пікір тұжырымдаған.

Мұнымен қатар, авторлар Абайдың екінші кемшілігі – «кейбір өлеңдерін бастап қана қойып, аяқтамай кеткендігі бар, үшінші – құрғақ, үгіт түрінде келетін дидактикалық өлеңдері де кездеседі», – деп білген, бірақ мұның ешқайсысы да Абайдан үлгі-өнеге алуға кедергі жасай алмайды, жаңа жағдайға лайықтап ала білу керек, сондықтан одан «түрді, түрдің кестелерін, образдарын өзінің идеясына бағындырып, алған тақырыбын өрнектеп беретіндігін үйрену керек. Өлеңнің ырғағы, сөз екпіндері, сыртқы құрылысы мағынасыз қалай болса солай қолдана салатын нәрсе емес. Онда да мағына, онда да идея, пікір бар. Абай сияқты классик, мастер, шебер, шешен, ұста акын өз дәуірін қалай суреттеді, қалай көрсетті, соны көрсетуде тілді қалай жұмсады, қалай пайдаланды, міне, осы шеберлік жағынан үйреніп, дәуірімізді, Отанымызды осылай суреттей білу керек» [6], – деген тұжырымдары өзінің эстетикалық сауаттылығымен, ой ағынының мәнділігімен көрінуі – қазақтың сыншылдық ойының биік белге көтеріліп келе жатқанын аңғартатын белгілер.

Абай творчествосының мән-маңызын аңғару тобындағы көп еңбектің бірі – М.С. Сильченконың «Абайдың реализмі» деген мақаласы. Алайда осы мақалада «Абай мәселесі», «Абайдың дүниеге көзқарасы», «Абай поэзиясы» деген тарау аттары аңғарт-

қандай, жалпылай ой топшылау басым. Рас, автор сыншыл реализм деген терминді қолданған, бірақ оның сыр-сипаты Абай творчествосынан өрбімей, сырттай қисындалған. Абай реализмін зерттеу қажет деген пікірді нақты дәлелдеп көрсетпеген. Осы күрделі мәселе М. Әуезовтің «Орыс реализмінің дәстүрі және революцияға дейінгі қазақ әдебиеті», «Абайдың халықтығы мен реализмі» деген еңбектерінде ғылыми шешімін тапқан.

Сонымен, М. Әуезов, І. Жансүгіров, Қ. Жұбанов, Е. Ысмайылов пен З. Шашкиннің, М. Сильченконың «Әдебиет майданы» журналында жарияланған еңбектері Абай ақындығының қыры мен сырын ашуға, Абай поэзиясының қазақ әдебиетіне қосқан жаңалығын саралауға, көркемдік шеберліктің биік сатысына көтерілерде қандай мәнді арналардан үлгі-өнеге алғандығын танып-білуге мүмкіндік берді. Екінші жағынан, қазақтың әдеби сынының алымы молайып, тынысы кеңігендігін, ғылыми арнамен өркендеуге мүмкіндігі мол екендігін, жанр ретінде қалыптасып келе жатқандығын танытты. Проблемалы сын мақалалардың, ғылыми ізденістердің бәрі де қазақ әдебиеттануының өркен жаюына қолайлы жағдай туғандығын, ал, сынды өзінің профессионалдық арнасына айналдыратын білімді жас дарындар жасағы бар екенін көрсетіп берді.

«Әдебиет майданы» журналының осы арнайы санында жарияланған материалдардың енді бір мол саласы – Абай заманын, ұлы ақынның дүниеге көзқарасын анықтау мәселесіне арналған. Әзімбай Лекеровтің «Абай және оның дәуірі», Әмина Мәметованың «Абай – кезеңнің дана ақыны» деген мақалаларының идеялық-творчестволық өрістері, негізінен алғанда, бұдан да бұрын талай әңгіме, айтыс-тартыс объектісі болған жайларға аударылғанмен, әр автордың ой түйіндеуі, пікір қорытуы әр алуан. Сондықтан олардың негізгі ой-пікірлерін топтастыра қарастырған абзал. Бұл авторлар ең негізгі мәселе – Абай өмір сүрген заманның сыр-сипаты әлі зерттелген жоқ. Абай жөніндегі дау-дамайдың барлығы да осы түбегейлі мәселеден өрбіп жатыр. Абай заманын әркім әрқилы талдайды, сондықтан өз заманының бел баласы болған Абайды әркім өзінше бағалайды деген ойды айтқан.

Ә. Лекеров Абай творчествосындағы әлеуметтік сарындарды талдай келіп: «Абай қай мәселе болсын, қоғам құрылысы,

жұртшылық, ел билеу, дін – бәрін әкеліп өзінің негізгі көзқарасы – ағартушылыққа бағындырады, барлық мәселеге сол көзбен қарайды» [12, 62], – деп тауып, Абайдың ағартушылығын үлкен ғылыми концепцияға айналдырады, дәлелдей баяндайды. Бұл пікір кейіннен толықтырылып, «Абай – ағартушы-демократ» деген тұжырымды Сәбит Мұқанов жасағаны әмбеге аян.

«Әдебиет майданы» журналында жарияланған материалдардың үшінші тобы – Абайдың қоғамдық сананың әр саласы жайында айтқан ой-пікірлерінің мәнін ашу. Оған бір мысал – Шарафи Әлжановтың «Абайдың педагогика туралы көзқарасы» деген мақаласы. Кейін бұл салада көптеген еңбектер жазылғаны белгілі. Ш. Әлжанов: «Кейбіреулер айтады – Абай тек болғаны жазушы, ақын, онда философия, психология, педагогика туралы көзқарас жоқ. Осы соңғы пікір дұрыс па? Жоқ, дұрыс емес» [12, 23]. Абай сегіз қырлы дегенімен, автордың социологиялық қайшылыққа ұрына бергенін де байқаймыз. Мәселен: «Абай ғылымды, мәдениетті, прогресті жаңа көзбен көре алмады. Абайдың «ғылымы» ескіліктен, дінмен, құдаймен шумақтасып, шатасып жатыр» [12, 25], – дегендері автордың ниетіне тұсау сала берген.

Сонымен, Абайды ғылыми тұрғыдан танып, зерттеудің алғашқы қадамы осы «Әдебиет майданы» журналының ақынға арналған санынан басталды деп білуіміз керек. Мұнда Абайдың дүниетанымы, өнеге алған арналары, заманы, творчествосы, жаңашылдығы, поэтикасы арнайы әңгіме арқауына айналып, алғашқы ғылыми мәнді барлаулар жасалды, жаңа да соны концепциялар тұжырымдалды. Ол материалдардың көпшілігі Абайтану проблематикасын қайткенде де көбейте түсу үшін емес, шешіп алынуы айрықша қажетті түбегейлі мәселелерге арналды. Сыншылық пікір мен ғылымдық ойлар ажыраспас тұтастық тауып, қазақтың әдебиет сыны жанр ретінде бірдыдыру эстетикалық-көркемдік биіктерге көтерілуге даярлығы бар екендігін айқын танытты. Бір ғана 1934 жылдың ішінде Абай жайында жиырмаға тарта мақалалардың жазылуы, сентябрь айында Абайдың мұрасына арналған дискуссияның сәтті өтуі, жалпы ынта-тілектің Абай творчествосын жан-жақты біліп, тануға аууы, сонымен қатар, эстетикалық талдау жүйесіне кешегі күннің салқыны тиіп, инерция бойынша

айтылған ой-пікірлердің кездесуі де қазақ әдебиет сынының өсу, өркендеу процесінің құнарлы екендігіне айқын дәлел бола алады.

Абайдың қайтыс болуына 30 жыл толуын атап өту жөніндегі үкімет қаулысынан қанаттанған сыншылық-ғылымдық ой-пікірлер көзі ашылған бұлақтай мөлдіреп ақты. Кейінгі жылдарда ең аз дегенде он-он бестен, ал, 1940 жылы 150-ге тарта мақала, зерттеу, дәйектеме мен жарнамалар жазылғанын айтар болсақ, жаңадан іргесі қалана бастаған Абайтану ілімі әдебиеттану ғылымымен үзеңгі қағысып, «үрдіс өсіп келе жатқан және қазақ әдебиетінің өзге тарауларын тануымыздан гөрі, өнімдірек өскелеңдеп келе жатқан ғылым тарауы екенін» [15, 275] анық танытты. Сондықтан біз алғашқы кезеңдей емес, енді Абай творчествосын игеру мәселесіне өзіндік үлесін қосқан кесек те күрделі еңбектерге қысқаша шолу жасасақ та жеткілікті деп есептейміз. Айтылар ой, дәлелденер пікір, әр проблемадан өрбіп шығатын ішкі мәселелердің бәрін түгелдей, ішіне кіре жазу бұл еңбектің міндетіне жатпайды.

Қалыптасу дәуірін өткеріп келе жатқан қазақ әдебиеттану ғылымында Ғаббас Тоғжановтың «Абай» атты 1935 жылы шыққан зерттеуі бар. Абай творчествосының бар проблематикасын әңгімелеген, көбіне оңтайлы жауап берген ғылыми эстетикалық еңбек емес, социологиялық арқауы басым монографиялық очерк. Ол Абай лирикасына тоқтаған уақытта: «Оның бір ұшы қазақтың ескі әдебиетінде, енді бір ұшы орыстың Пушкин, Лермонтовтарында жатыр. Абай екеуін де қоса білді. Абай лирикасында жеке адамның мұңы мен әлеумет тілегі араласып жатады. Абай қарабасын сол көп үшін, жұрт үшін жылатады, өлеңмен өлердегі сырын айтады. Абай сыры – жүрек, сезім, сананы түгел аралайды. Адамның ішіне кіреді, жанын қозғайды. Бұл жағынан карағанда, терең сырлы ішкі сырды қопаратын лирика қазақта Абайдан басталды деуге болады» [16, 136], – деген бақылаулар жасайды.

Абай творчествосы жайында 30-жылдардың бірінші жартысында жазылған зерттеулер мен мақалаларда бірқыдыру өнімді ізденістер болды. Осы кезеңнің ерекшелігін Сәбит Мұқанов 1937 жылғы «Әдебиет майданы» журналында жарияланған, кейіннен Абай шығармаларының бірінші томына 1939 жылы алғы

сөз ретінде жазылған «Абай – халық ақыны» атты ғылыми-эстетикалық жағынан айрықша мәнді еңбегімен айқындап, Абайдың жеке басын, оның асыл творчествосын дау-дамай, айтыс-тартыстың додасынан шығарып алды.

Абайдың заманы, дүниетанымы, ақындығы, жаңашылдығы сияқты күрделі де мәнді мәселелердің бәрі де күн тәртібіне қойылып, идеялық-көркемдік шешімін таба бастаған уақытта, ендігі жазылар еңбектер құр баяндауға негізделмей, түйінді жинақтауларға көшуге тиісті еді. Міне, осыны С. Мұқанов кезең талабын ескере отырып жүзеге асырды. Абай творчествосын әңгімелегенде, бұрынғыдай ұзақ сонар дәлелдер келтіріп, тарихи-әдеби шолу жасау қажеттігі анохронизмге айнала бастады. С. Мұқанов «Абай – халық ақыны» деген ең негізгі концепцияны жан-жақты дәлелдеп шықты. «Абай ру қамын емес, жалпы қазақ халқының қамын ойлаған, бақытын көкसेген, қазақ шаруасын мәдени жолға түсіруді, қазақтың әлеуметтік тұрмысындағы теңсіздікті жоюды, қазақтың ұлт мәдениетін, ұлт әдебиетін өсіруді арман еткен, ұлттың самосознаниесі күшті қазақ халқының бірінші ұлы ақыны», – деген ең негізгі пікірді тұжырымдауы 1937-1939 жылдарда үлкен ерлік қана емес, ғылыми-эстетикалық жаңалық болатын. Ал бұл қорытынды пікір Абайды ғылыми жолмен тану бағытында жазылған барлық еңбектерден, мақалалардан өнетін, өсіп шығатын, бірақ, сол уақытқа дейін ешкім тұжырымдап айтпаған түйінді қорытынды болды. Осындай концепция жасау үшін С. Мұқанов өзінің 1937 жылы «Әдебиет майданы» журналындағы мақаласының негізгі арқауын мүлде өзгертіп, жанаша баяндауына тура келгендігін көреміз.

Абай сынды халық ақыны қалай өсіп-жетілді, ақындық дарыны қалай қалыптасты, кімнен үлгі-өнеге алды деген мәселені осы тұжырымға тәуелдей баяндады. Өйткені бұған дейінгі еңбектер тарихи-әдеби деректерді баяндай отырып қорытынды шығаруды көздесе, бұл еңбек Абай төңірегінде осыған дейін айтылған ой-пікірлердің бәрін ескере отырып, әуелі негізгі қорытынды жасап алып, соны социологиялық-эстетикалық тұрғыдан дәлелдеп көрсетуді мақсат еткен. Мұндай синтездік еңбек зерттеулер – объектінің сыр-құпиясы бірқыдыру ашылып, даңғыл түсе бастаған шақта пайда болатын құбылыс.

С. Мұқанов Абайдың халық ақыны екенін айқын дәлелденгеннен кейін, оның дүниетанымы, көзқарасы жайында өнімді ойға тізгін беріп, ағартушы-демократ деген терминді алғаш ұсынды.

Абай революциялық ой-пікірге, яғни қоғамды күрес жолымен жөнге салу, өзгерту идеясын уағыздамағанымен, таптар қайшылығын көре білді, еңбектің мәнін ұқты, саяси теңсіздікті көрді, болысты, старшынды сынады, әйелдердің азаматтық правосын қорғады, бірақ осының бәрін революциялық тұрғыдан емес, ағартушы-демократтық позициядан көрді деп дұрыс ой түйеді. Осы концепция әдебиеттанудан бекем орын алып, өнімді (табысты) ізденістер жасатуда.

Осы идеялық мәселелердің бәріне оңтайлы жауап тауып, үлкен тұжырымдар жасағаннан кейін, автор енді творчестволық салаға, әсіресе, Абайдың қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаудағы ерен жаңашылдығына барынша көп назар аударады.

Абай қазақ поэзиясына 15 жаңа түр кіргізді деп, оны нақты-нақты мысалдармен дәлелдейді. Е. Ысмайылов пеп 3. Шашкиннің «Абай поэтикасы» деген еңбегінің методологиялық тәсілін сыртқа теппегенмен, мүлде жаңаша ой толғайды. Абай жасаған жаңа өлең өрнектерінің сырт құрылысына емес, ішкі тынысына баса назар аударады. Осыған байланысты үш түрлі ескерту жасауды қажет деп тапты. «Бірінші, бұл жаңалықтарды табарда Абай негізінде Европа әдебиетіне сүйенгенмен, олардан аударды деуге болмайды», оның көп түрі қазақ поэзиясының бесігіне бөленген, екінші, орыс өлеңінің құрылысы тоникалық болса, Абай силлабикалық өлеңнің жүйесін қатты қолданады, үшінші, көп өлеңін әнге лайықтап шығарған, өзінің жаңа өрнегін қалыптастыру үшін әдейі 17 ән шығарады, жаңа әуенді музыканы поэзия жаршысына айналдырады. Өз өлеңіне жаңа мазмұн, жаңа ырғақ, жаңа үйлес, жаңа түр ізденіп, оны көп еңбек сіңіру арқылы тауып, қазақ поэзиясын бұрынғыдан жоғары сатыға көтерген Абай осы ізденудің арқасында өлеңдерінің көркемдігін жаңаша құрып, көркемдіктің жаңа түрлерін, жаңа образдарды, жаңа тенеулерді көп тапқан ақын», – деген тұжырымды Абайдың көңіл-күй, табиғат лирикасына сабақтастырып жібереді.

Табиғат лирикасы көбіне профессионалдық поэзияның мәнді көрсеткіші екенін ескерте отырып, қазақ поэзиясының теңеу объектісінің өзгере бастағанын орынды байқаймыз. Абайға дейінгі өлең-жырда поэтикалық теңеулер көбіне малға, жануарға байланысты еді, енді табиғат сазы ене бастады, табиғат құбылысымен көңіл-күй сырын ашу заңды жүйеге айналды, «Абай табиғаттың шын, ақиқат көркем бейнесін көз алдына алып келеді. Табиғаттың құбылыстарын Абай табиғат үшін ғана емес, адамның өмірімен байланыстыра, адамға бейне қыла жырлайды».

Сонымен, С. Мұқановтың «Абай – халық ақыны» деген ғылыми-эстетикалық жағынан толымды да дәлелді қорытындысы біздің әдебиеттануда әбден қалыптасып, Абайдың творчествосы туралы эстетикалық жаңаша талдау жасауға бағыт сілтеді.

Абай жөніндегі ой-пікірлердің жетіле толысуы, өрелі өркендеуі барысында Абайдың ғылыми ғұмырнамасын жасау мәселесі күн тәртібіне нақты қойылды. Мұны негізінен М.Әуезов атқарып шықты, ерен еңбек сіңірді, ұлы Абайды әлемге танытты.

Абайдың өмірбаяны әлі толық емес, қомақтандыру шарт, әсіресе, Абайдан қалған қолжазбаның сақталмауы мүмкін емес, талай көшірмелер болған, солардың соңына жарық алып түсу, Абайдың орыс достары туралы деректерді іздестіру, Семей, Омбы архивтерін ақтару жайлы ойлар айтылды. Міне, осы жай Абайдың екі томдығын 1939-1940 жылдары шығару кезінде қатты ескерілді. Мұхтар Әуезов пен Өтебай Тұрманжанов екеуі Алматы, Семей архивтерін ақтарып, Мүрсейіт қолжазбасының жаңа варианттарын тапқан. Ірілі-уақты деректік дүниелер, естеліктер жинаған. Осының бәрі-бәрі Абайдың толық жинағының екі томдығында жарияланған. Сол материалдардың бәрі де М. Әуезовтің қолымен жазылғанын Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасының сирек кітаптар қорында «1913» деген рет санымен сақталып тұрған қолжазба-кітаптан анық көреміз. Солай бола тұрса да, М. Әуезовтің өзінің «Абай (Ибраһим Құнанбайұлы)» атты классикалық монографиясында әлі де болса: «Абайдың өмірбаянын зерттеп, толықтырып жазу жұмысы жетер өресіне жетіп, аяқталған жоқ», – дегені әшейінгі кішіпейілдік қана емес. Демек, Абайды ғылыми жолмен тануға

үлкен септігін тигізетін осындай еңбектердің кезеңдік мәнін ғана емес, жалпы тарихтық орнын айқындау шарт.

1945 жылы Абайдың туғанына 100 жыл толуы бүкіл халықтық мерекеге айналды. Мерекеге арналып шыққан Абай шығармаларының толық жинағына С. Мұқанов «Абай – қазақ халқының данышпан ақыны» деген алғы сөз жазуы, М. Әуезов пен Б. Кенжебаевтың «Абай – қазақ халқының ұлы ақыны» деген кітапша шығаруы, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов, Ә. Қоңыратбаев, Қ. Мұхаметханов, Т. Нұртазин, Т. Тәжібаев, М. Сильченко, Ә. Тәжібаев сықылды ғалымдардың, қоғам қайраткерлерінің, ақын-жазушылардың 300-ден астам мақала жариялауы Абайдың жазба әдебиет негізін қалаудағы еңбегін ғана айтып қоймай, бүкіл қазақ қоғамындағы, мәдениет тарихындағы орнын айқындап берді. Соның арқасында қазақ әдебиеттану ғылымында Абайтану ілімінің өз алдына отау тігуіне жағдай жасалды.

Бұдан кейін, яғни қазақ әдебиеттануының қалыптасу дәуірінде бұл салада ізденіс-барлаулардың барынша өркендей түскені әмбеге аян. Өз алдына ілім саласына айналғанда, оның тарихын, басып өткен жолын М.Мырзахметов арнайы қарастырғанын ескеріп, Абайды ғылыми жолмен зерттеудің өнікті де жемісті арнамен дамыған шағын танимыз.

Сонымен, мәдени-әдеби мұраны маркстік-лениндік методология негізінде игерудің арқасында қазақтың сыншылдық-ғылымдық ой-пікірі осындай асуларды асып, толыса бастағанын көреміз. Абайтанудың жеке бір ілім саласына айналу процесі – бүкіл қазақ әдебиеттану ғылымының үлкен жеңісі.

Абайтанудың алғашқы кезеңі ұзақ сонар баяндалуының бір себебі – Абай жайындағы ғылыми-сыншылық ой-пікірдің эволюциясын көрсету мақсатынан туса, екінші жағынан, жеке ақын-жазушылардың творчествосын игеру ісі тап осындай болмағанымен, осыған ұқсас процесті басынан өткергенін аңғарту еді. Бұл жөнінен Сұлтанмахмұт Торайғыров төңірегінде болған әңгімелерді баяндап жатудың қажеті шамалы. 1932 жылы С. Мұқановтың «Сұлтанмахмұт қандай ақын?» деген алғы сөзі мен «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» кітабындағы арнайы тарауды, одан кейін жарияланған еңбектерді талдау қажетсіз қайталауға ұрындырары

анық. Сол сияқты, Махамбет Өтемісов, Мұрат Мөңкеұлы, Ыбырай Алтынсарин, Ақансері Қорамсаұлы, Ығылман Шөреков, бертіңгі Баймағамбет Ізтөлин мен Шолпан Иманбаевалар жайында жазылған мақалалар, олардың шығармаларын жариялау қаншалықты мәнді екенін ескергенмен, олардың да тану, танылу процестері Абай творчествосының өткелдеріне ұқсас болуы айдан анық.

Әдебиеттер:

1. Мұқанов С. Қара тақтаға жазылып жүрмеңдер, шепендер // Жаңа әдебиет. – №1-2. – 1928. – №1-2.
2. Мұқанов С. Блоқшылдықтан демьяншылдыққа // Жаңа әдебиет. – №2. – 1931.
3. Нұржанов С. Қазақ ақындарының көп басында // Красный пахарь. – 29 октябрь. – 1922.
4. Әуезов М. Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі // Шолпан. – 1923. – № 4-5.
5. Сағди Ө. Абай // <http://www.abai-inst.kz>
6. Ысмайұл Е., Шапкин З. Абайдың поэтикасы // <http://www.abai-inst.kz>
7. Кенжебаев Б. Абай // Еңбекші қазақ. – 1925.
8. Кенжебаев Б. Абай // Лениншіл жас. – 1925. – №6.
9. Наследие и наследники. – М., 1967.
10. Жансүгіров І. Абайдың сөз өрнері // <http://www.abai-inst.kz>
11. Әуезов М. Абайдың өмірбаяны (1950) // <http://www.abai-inst.kz>
12. Әдебиет майданы. – 1934. – №11-12.
13. Жұбанов Қ. Абай қазақ әдебиетінің классигі // Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1965. – 286-306-беттер. Қараңыз: <http://www.abai-inst.kz>
14. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы, 1960.
15. Әуезов М. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. – Алматы, 1967. Қараңыз: <http://www.abai-inst.kz>
16. Тоғжанов Ғ. Абай. – Алматы, 1935. Қараңыз: <http://www.abai-inst.kz>

3. ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІ

Абайтану мәселесі тәуелсіздік кезеңінде зерттеушілер назарынан тыс қалған емес. Қазақ әдебиеті туралы сөз қозғаған зерттеуші, ғалым, ақын, жазушылар сөзінің біссімілләсін Абай шығармашылығынан бастайтыны көзі қарақты оқырман қауымға әбден таныс.

Еліміз тәуелсіздік алған жылдардан бастап Абай шығармашылығына жаңа көзқараспен пікір айтыла бастады. Қ. Мұқамбетқанов, М. Мырзахметов, З. Ахметов, т.б. Абай шығармашылығының қыр-сыры төңірегінде түрлі бағытта келелі зерттеулер жүргізгені белгілі. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары Абай шығармашылығының кеңес үкіметі кезінде тыйым салынған тұстары жаңа көзқараспен зерделенуде. М. Әуезов бастаған зерттеушілер шоғыры үшін жылдар бойы жабулы күйінде қалған Абайдың ақындық айналасы деген мәселе төңірегінде, шәкірттері Шәкәрім, Ақылбай, Әріп, өзімен үзеңгілес жүрген Байкөкше шығармашылықтары туралы да кеңінен зерттеу қолға алынып жатқаны қуантарлық жайт. Абайтану ғылымының бүгінгі дамуының өзекті мәселелері аз емес. Бұл іске әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанынан құрылған Абай ғылыми-зерттеу институты өз үлесін қосуда. «Абай институтының хабаршысының» әр санында Абайдың әдеби мұрасы туралы келелі зерттеулер жариялана бастағаны айтарлықтай жетістік екені рас. Ал абайтану саласында жарық көрген зерттеу еңбектерді жинақтап, Абай институтының вебсайтына жайғастыру көпшілік үшін аса игілікті болды.

«Абай институтының хабаршысы» журналында жарияланған Абай туралы еңбектердің авторларының көбі – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғалымдары. Олардың көтерген мәселелері әр түрлі. Т. Кәкішев, Ж. Дәдебаев, А. Жақсылықов, Ә. Тарақ, З. Бисенғали, Қ. Мәдібаева, Ж. Тілепов, А. Темірболатова, Н. Жұбанышбеков, С. Сейітжанов және басқа ғалымдардың аталған журналда жарық көрген зерттеу еңбектері жинақталып, ұжымдық екі монография түрінде жарияланды. Абайтану ғылымының бүкіл тарихы бойында жарияланған еңбектердің таңдамалылары Абай институтының вебсайтында жарық көрді. «Абайтану. Таңдамалы еңбектер» деген атпен абайтану саласында жарық көрген еңбектердің он томы «Қазақ университеті» баспасынан тасқа басылып шықты. Бұл қазіргі абайтану ғылымының үлкен жетістігі деп айтуға лайықты еңбек екені анық.

Абай институтының «Хабаршысында» жарық көрген еңбектерде Абайдың шығармашылық мұрасы түрлі қырынан қарастырылды. Оларда ақын шығармашылығының маңызды мәселеле-

рі бойынша жаңа ойлар айтылды, соны тұжырымдар жасалды. Мысалы, бүгінде арамызда жоқ Б. Майтановтың «Абай институтының хабаршысының» 2010 жылғы №1 санында жарияланған «Абай тұлғасының ерекшелігі» атты ойтолғамында Абайдың психологиялық қыры әдемі ашылып, объективті және субъективті байқау, пайымдау, индукция, дедукция, силлогизм, интроспекция, ретроспекция тәсілдерін жете меңгергені, оның өзге әріптестерінен өзгешелігі, көзге түсе бермейтін, қарама-қайшылығы мол жан сырын нәзік сезімталдықпен суреттей білетіні туралы тұшымды тұжырым жасалған.

Тұрсынбек Кәкішев журналдың осы жылғы №2 санында жарияланған «Абай өнері – өсер сынға өрелі өрнек» атты мақаласында Абай шығармашылығы төңкеріске дейін де біраз жазылғанына баса назар аударады. Ғалым Абай өлеңдерінің шет тілінде жарық көрген кітаптарда аталып, орыс зерттеушілерінің назарын аударғаны туралы көптеген мәліметтерді келтіре отырып дәйектейді. Т. Кәкішев келтірген деректерге сүйенсек Абайдың ақындығы туралы 1889 жылы Лондонда шыққан Джордж Кеннанның «Сібір және жер аудару» деген кітапта аталса, А. Алекторов «Дала уалаяты» газетінде Абайдың «Күлембайға» деген өлеңін талдайды. 1903 жылы «Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей» деген еңбекте А.Н. Седельников Абайдың Пушкиннің «Евгений Онегинін», «Татьянаның хатын» және Лермонтовтың шығармаларын аударғанына айрықша тоқталады. Т. Кәкішев А.Н. Седельниковке сол кезде Ә. Бөкейхановтың кеңесі болғанын айтады. Абай атының кеңінен таралуы мен даңқының асқақтауы оның қайтыс болғанына он жыл болған 1914 жыл болғаны айтылады. Сонымен қатар Абай шығармашылығы «Шора» журналында, «Айқап» журналында, башқұрт ақыны Шахизада Бабичтің, татардың классик жазушысы Ибраһим Ғалимжановтың, қазақтың тұңғыш журналисі Нәзипа Құлжанованың, Нух Рамазановтың, Ахмет Байтұрсыновтың мақалаларында кеңінен сөз болғанын түрлі деректермен дәлелдеп көрсетеді.

Абай өлеңдерімен қоса қара сөздері де көптеген зерттеу еңбектерге өзек болғаны белгілі. Ақын қара сөздерін кезінде

М. Әуезов жазылу кезеңін шамалап, жіктеп көрсетсе, Б. Кенжебаев қара сөз жанрлары туралы біршама пайымдаулар жасап, ақынның қай қара сөзінде ғибрат, ғақлия, қай сөзінде нақыл сөздер бар екенін айта келіп, Абай қара сөздерін: «сын, сықақ, сюжетсіз жазылған көркем әңгіме, басқаша айтқанда, көркем проза, көркем публицистика, эссе-жазба», – дейді [1. 143 б.]. Абай қара сөздеріне ғалымдар Х. Сүйіншәлиев, М. Мырзахметов, Ғ. Есім өздерінің түрлі пайымдауларымен қалам тербегенінен оқырман қауым хабардар. Профессор Қ. Мәдібаева Абай институтының хабаршысының көрсетілген санында аталған ғалымдардың жанрға бөлген тұжырымдарынан мысалдар келтіре отырып, Абай қара сөздерінің жанрлық қырларына біршама тоқталған. М. Әуезов, Б. Кенжебаев, Х. Сүйіншәлиевтердің Абай қара сөздерін жіктеген тұжырымдарына өз тарапынан баға береді. Абайдың дін жайлы толғаныстарын тереңірек бағамдаған Қ. Мәдібаева абайтану мәселесіне өзіндік көзқарасымен келгенін айта кету ләзім. Профессор З. Бисенғали ақын қара сөздерінің кеңестік кезеңде көптеген дау-дамайға түскенін айтады. «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, ол – ақынның білімсіз бишарасы» деп толғаған ұлы ақынның қара сөздеріндегі түсініксіз үлгінің астарын ашады. Сонымен қатар М. Әуезовтің ақын қара сөздерін «Абай жолы» эпопеясында қолданғаны туралы баян етеді. Ө. Әбдиманұлы Абай мен Алаш ақындары арасындағы сабақтастықтың дәстүр жалғастығын терең зерттеді. Абай мен Шәкәрім, Абай мен А. Байтұрсынов, Абай мен Сұлтанмахмұт, Абай мен Мағжан араларындағы мазмұн мен түр үндестігі, дәстүр мен жаңашылдық мәселелері төңірегінде автор маңызды тұжырымдар жасайды.

З. Сейітжановтың зерттеу мақаласында Ақыт Үлімжіұлының Абайдан өнеге алғанын, Ақыттың Абай Құнанбайұлын ұстаз тұтқанын ақынның өз өлеңінен мысал келтіріп, дәйектей түседі. Екі алып ақынның сөз өнеріне келгенде рухани байланыста болғаны мақалада салыстырылған шумақтардан аңғарылады.

Ж. Дәдебаев Абайдың Пушкиннен, Лермонтовтан жасаған аудармалары мен Абай шығармаларының орыс тіліндегі аудармасы арасындағы ара қатынас туралы дәлелді тұжырымдар айтады. Абай шығармаларын аудару мәселесіне тоқталып, ақын өлеңде-

рін аудару үшін Абай деңгейіндегі кемелденген тұлға дәрежесіне жету керектігін баса айтады. Сонымен қатар Абай өз аудармасында түпнұсқа мәтіннің мағынасына қандай жауапкершілікпен қараса, ақын өлеңдерін аударған аудармашылардан сондай адалдықты, шеберлікті талап етеді. Абай өлеңдерін орыс тіліне аударған аудармашылар – М. Дудин, Ю. Нейман, Е. Курдаков, Ю. Кузнецовтардың ақын ойын дұрыс, толық жеткізе алмағанын, «өмір құбылыстарын пайымдауда ақындық кемелдіктің классикалық үлгісін қалыптастырған» ұлы ақын поэзиясындағы терең философиялық, келелі ой, келісті сурет орыс оқырманына жетпегенін айтады. Сонымен қатар оның себебін де түсіндіре кетеді. Абайдың ақындық дүниетанымында өз орны бар әр ұғымның өзгеруі, бірінің мәнін екіншіге телінуі ақынның философиялық көзқарасын ғана емес, ақындық дүниетанымы мен шығармашылық ұстанымын да бұрмалауға әкеліп соғатынын түпнұсқа мен аударма мәтіндерін салыстырулар арқылы дәлелдейді. Абайдың «ақыл мен жүрек» жайында жазылған өлеңдері турасында ғалым: «Абайдың философиялық көзқарасының өзегін өретін пікірлер мен тұжырымдар жүйесінде ақыл мен жүрек хақындағы ойлардың орны бөлек. Оларды басқаша, бұрып, бұрмалап түсіндіру ақынның ойлау жүйесіне, танымына, көзқарасына, даналық тұлғасына көлеңке түсірумен пара-пар болмақ», – дейді де, ұлы, ойшыл кемеңгердің «ақыл, жүрек» хақындағы өлеңдерінің терең мағыналы құндылығына аудармада селкеу түскенін ашып айтады [2, 8]. Абай шығармалары қазақтың тіршілік, өмір құбылыстарымен біте қайнасып жатқандықтан оны аудару, оның «сырты күміс, іші алтын» сөз кестесін тану, пайымдау, бағалау, оны басқа тілге Абайша жеткізу аудармашыдан көп ізденісті, білім мен білікті талап етеді. Ж. Дәдебаев абайтану ғылымы мен Абай өлеңдерін аудару жауапкершілігі жөнінде: «Қазақ әдебиеттануында Абайдың ақындық даналығын зерттеу мен зерделеудің өз тарихы бар. Бұл бағытта жасалған жұмыстар аз емес. Абайтану ғылымының өзі жеке сала болып қалыптасты. Алайда Абайдың ақындық өнерінің шегі мен шетіне жету қандай қиын болса, абайтануда да шетпен шек болуы мүмкін емес. Абайтану – үнемі даму, кемелдену үстіндегі ғылым. Абайдың шығармашылық мұрасын, даналық

тағылымын зерттеу мен зерделеу осындай көп қырлы, көп деңгейлі, күрделі құбылыс болғанда, оны аудармашылардың тану деңгейіне қойылатын талаптар да үлкен екені даусыз. Сондықтан Абайды, алдымен, тану қиын, сонан кейін аудару қиын», – дейді [2, 8]. Абайтану ғылымының бір саласы болып табылатын Абай өлеңдерінің аудармасы төңірегінде осындай біршама пікірлердің астарында Абайды әлі де терең зерттеу мен зерделудің қажет екені белгілі болады.

Абай өлеңдерінің мәнін тереңдететін жекелеген пікірлердің оның шығармашылығындағы орнын, айтпақ ойын терең философиялық әсерде беру үшін қолдану ерекшелігін көрсететін зерттеулер аз жазылмады деуге болады. Соның бірі адамның жақсылық, жамандықтарының себепкері ретінде ақын шығармашылығындағы жүрек қызметі туралы талай жерде айтылып та, жазылып та жүргенін жоғарыда айтқан болатынбыз. М. Әуезовтен бастап белгілі абайтанушы ғалымдар, Қ. Мұхамедханов, М. Мырзахметұлы, Ж. Ысмағұлов, С. Дәуітов, Ғ. Есім, т.б. зерттеулерінде Абайдың «жүрек» сөзін өлеңдерінде қандай мақсатта қолданады деген мәселе төңірегінде ұдайы сарапталып келеді. А. Сейітованың мақаласында Абай мен Хафиз, Сағди шығармашылықтарының рухани үндестігінің себебі неде деген сұраққа жауап іздейді. Абай мен Хафиз шығармашылықтарының бір арнада тоғысу себебі, екеуінде де «жүрек», «махаббат» сөздерінің көп кездесетіні сөз етіледі. Басқа ғалымдар секілді зерттеуші А. Сейітова да Абайдың өлеңдеріндегі араб, парсы тілінен алынған сөздердің мәніне терең бойлап, ақынның шығыстық әдебиетке әбден қанық екенін, Абай мен Хафиз, Сағди шығармаларының бір-бірімен үндесіп жатқанын бірнеше дәйектер келтіре отырып дәлелдеуге тырысады. Абай шығармашылығына өзінің төл әдебиетінен кейін үлкен белеске жетуіне шығыс әдебиетінің әсері мол екенін бірнеше рет дәлелденген еді. Абай шығыс әдебиетінен сусындап, шығыстың жеті жұлдызынан үлгі алып өзінің шығармашылық айдынын кеңейтті. Абай ақындық әлеуетін көтеріп, поэзия әлеміне шығандатқан күш алдымен өзінің төл әдебиеті, онан кейін шығыс әдебиеті мен еуропа әдебиеті екені туралы бұрында жазылып келе жатқан пікірге тәуелсіздік жылдарында соны көзқарас қалыптасты.

Абайдың өлеңдері жазылып, халыққа таралғаннан бастап-ақ абайтану ғылымының іргетасы қаланған болатын. Содан бері ол ғылым тек даму, жетілу үстінде. Тек кеңестік кезеңде алаш зиялыларының Абай шығармашылығы туралы жазған мақалалары авторларымен бірге әдебиет сахнасынан біраз жылдар шеттетілген болатын. Алайда «орнында бар оңалар» демекші, «1905 жылы Әлихан Бөкейханның зерттеуінен басталып, 1924 жылғы «Ақжолдағы» Абай туралы жазылған редакциялық мақалаға дейінгі екі аралықтағы – 20 жылдық мерзімдегі авторларымен бірге репрессияға ұшыраған бұл ғылыми мұра тек тәуелсіз әдебиеттану ғылымының еншісіне бұйырған» болатын [3, 6]. Осы аралықтағы алаш ғалымдарының абайтану ғылымына қомақты үлес болып қосылатын мақалалар жинағын абайтанушы М. Мырзахметов 1993 жылы «Абайды оқы, таңырқа» деген атпен шығарды. Ғалым А. Ісімақова осы еңбектегі: Ә. Бөкейханов «Абай (Ибраһим) Құнанбаев», Дж. Кеннан «Абайдың орыс достары», «Ибраһим ибн Құнанбаев»; «Зейнелғабден ибн Әміре», «Әдебиет қазақия яки қазақтардың тіл өнері»; К. Ысқақұлы «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмір»; «Александр Белослюдов», «Белослюдовтың қолжазбасынан», Н. Төреқұлов «Әдебиетімізге көз салу», Т. Шонанов «Абай кітабын бастыру керек», Б. Күлеев «Абай кітабы басылатын болды», Ж. Аймауытов, М. Әуезов «Абайдың өнері һәм қызметі», М. Әуезов «Абай – әдебиеттің басшысы», І. Жансүгіров «Абай кітабы», Ғ. Сағди «Абай», М. Жұмабаев «Атақты ақын сөзі алтын хакім Абайға», «Түсініктемелер», т.б. еңбектердің тек тәуелсіздік тұсында тұңғыш жарияланған мәтіндер екенін айтады.

Қазіргі заманғы абайтану ғылымына сүбелі үлес болып қосылған еңбек – зерттеуші-ғалым, ақын Тұрсынжан Шапайдың «Шын жүрек – бір жүрек» атты (Алматы: «Жазушы», 2000 жыл) кітабы болып табылады. Бұл кітапты Абай шығармаларын зерттеу мен зерделеуде абайтану ғылымына өзіндік тосындығымен келген еңбек деуге болады. Ақынның шығармашылық келбетін, өлеңдегі Абай мен өмірдегі Абайдың ара-қатысын тереңнен толғап, ақындық һәм ғалымдық көзқараспен шынайы дара тұлғасын ашуға тырысқаны көрініп-ақ тұр. Ғалым: «Өлеңдегі Абай

– Абайдың өзі үшін де өмірде жете алмайтын, орта, қоғам барда, жетілмеген адам барда ешқашан жеткізбейтін Идеял», – дейді [4, 11]. Ғалым Г. Пірәлиева Тұрсынжан Шапайдың зерттеу еңбегінің әр тарауына жоғары баға бере келіп: «тақырыптары ғылыми монографияларға, диссертациялық жұмыстарға тән тірескен ғылымилық байқалмағанымен оны тереңдей танып, ішкі табиғатымен Абайды да, өлеңді де өзінің өзегінен өткізе білген білімпаздықты байқайсыз. Өзінің зерттегелі отырған нысанасына өлердей ғашық әрі оны терең танып білетін кәсіби маман екенін танытады», – дейді [4, 10].

Т. Шапайдың зерттеу еңбегінің тағы бір жаңалығы «Абайдың Қиясбайын» – дәстүршіл ақын ретінде көрсетуі. Зерттеу еңбекте логикаға қисынсыз ойды қиыстырып әкеліп, мағынасыз күлкі тудыратын өлең шығаратын ақын Қиясбайдың Абайдай данышпаннан өзіндік бағасын алғанын, сол жанрды қалыптастырудағы еңбегін атап өтеді. Қиясбайдың өлеңі туралы әдебиетші-ғалым: «Қиясбай жырларының басты қасиеті – қисынсыздығы. Логикадан мақұрымдығы... Қарапайым да қанша қисық, оғаш болса да, көркемдеу құралдары, бейнелеу жүйесі сол ішкі логикаға бағынғанда, қисынсыздан міндетті түрде мағына туады, мән пайда болады. Қиясбай өлеңдерінен шығатын мән-мағына, идея – күлкі», – деп, оның «қазақтың күлкі мәдениетіндегі ерекше тұлға» екенін әйгілейді [4, 13].

Абай өлеңдерінің дені Алла Тағала, Құран кәрім туралы, қазақ халқының исламға көзқарасы жайлы болып келеді. Алла Тағаланың адамның ойына сәуле түсіріп, «бір-бірінен байлықпен емес, ақылымен оздырғанда» оған үлкен жауапкершілік жүктегенін Абай данышпан жүрегімен сезген болатын. Ол Алла Тағаланың қалауымен білген-түйгенінді жан-жағына түсіндіру міндеті еді. Алған білімінді басқаларға тарату міндеті туралы Құран кәрімнің үшінші сүресінің білім туралы аятында тайға таңба басқандай анық сөз етілген: «...оны адамдарға түсіндіріңдер, жасырмаңдар» [Құран 3:187]. Адамның білген білімін өзгелерден жасырып қалуының, жұрттың игілігіне пайдаланбауының ауыртпалығы, жауапкершілігі болады [Құран 2:146; 283]. Абай бұл міндетті мінсіз атқарды. Абайдың бұл қыры да кеңестік кезеңде әр жерде тиіп-қашып сөз етілгенмен жабулы қазан күйінде аса көп қозғал-

маған тақырып болатын. Тек тәуелсіздік алған жылдардан бастап абайтанушылар ақынның дін тақырыбындағы өлеңдерін ашық тарқата талдай бастады.

Ж. Дәдебаев Абайдың өлеңдерін Құран сүрелерімен, пайғамбар хадистерімен салыстыра, салғастыра отырып, әдемі талдап өткен. Пайғамбар хадистерінің бірінде: «Кісі жамандық көрсе, оны қолымен түзесін, оған әлі келмесе, сөзімен түзесін, оған әлі келмесе, жүрегімен түзесін» [Бухари], – делінген. Бұл хадистегі айтылғандарды орындауда адамның мүмкіншілігі жөнінде ғалым: «Жамандықты қолмен түзеу үшін кісіде белгілі аумақта шексіз билік болуы керек. Башқаша айтқанда, жамандықты қолмен түзеуге қолында шексіз билігі бар әкімнің ғана мүмкіншілігі болмақ. Жамандықты сөзбен түзеу хакімдердің құзіретіндегі іс екен. Ал жамандықты жүрегімен түзеу қатардағы иманды жандарға тән болса керек», – дей келе: «Абай осы шарттарды келістіріп баяндап қана қоймайды, оларды өзінің әлінің келгенінше орындайды. Сөзімен де, жүрегімен де. Қолымен түзеуге мүмкіншілігі шектеулі болды. Ақын шығармаларындағы білімсіздікке, надандыққа қарсы бағытталған сыншылдық ұстанымның негізінде, елін кемелдікке, толықтыққа шақырған асыл адамгершілік мұратының негізінде Құран аяттарындағы ақиқаттармен қатар Пайғамбар хадисіндегі осы қағидат жатыр деп білу орынды» [5, 4]. Абайдың өлеңдері мен қара сөздері Құран аяттарымен, Пайғамбар хадистерімен сабақтасып жатқанын ислам руханиятынан хабары бар кісі жазбай танитыны анық. Тіпті Құран аяттары мен Пайғамбар хадистерін тәпсірлеп жатқан тәрізді. Ж. Дәдебаев «Абай және Құран» атты мақаласында осы мәселеге көңіл бөледі.

Абай не жазса да «алыстан сермеп, жүректі тербеп», сөздің сөлін терең тамырдан тартып, оң-солын түгел қамтып, жүректің түбіндегі ой мәйегін айтуға тырысады. Және де әр сөзін Құран сөзімен, Пайғамбар хадистерімен түйіндеп отырады. Сондықтан «Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік. Олай болғанда айып жазушыда емес, оқушыда» [8, 69]

Абай халқының жүрек көзін ашу үшін көп ізденді, Құранды ақтарды, халқыма керекті не аламын деп шығысты шарлады (шығыс жұлдыздарының еңбектерін қарады), орысты аударды, тағы да сол ұлы мақсат үдесінен шығуға бар күш-жігерін салды.

Ақынның аудармашылық қыры да келелі зерттеуді талап ететін қомақты сала. Аудармашы өзінің жанына жақын шығарманы яки өзін тебіренгісіз, көңіл көкжиегін кеңейткен шығармаларды аударатыны көзі қарақты оқырман қауымға белгілі. Әйтпесе аударма сапалы болып шығуы неғайбыл. Абай да аударма жасағанда кез-келген шығарманы аударма салмай, көңілінен шыққан әрі қазақ халқының жүрегіне жақындайды деген өлеңдерді ғана аударғанын байқаймыз. Ақынның шығармашылығымен қоса, аудармашылық қызметі туралы да біршама пікірлер бір арнаға саяды. Абай аудармаларына көптеген зерттеушілер жоғары баға беріп, ақынның аударматану ғылымына қосқан қомақты үлесін атап өткен. М. Дулатов Абайдың аудармасы жайлы: «Мейлінше мол еңбектенумен орыс тілін үйреніп, орыс әдебиетіне еркін жетіліп, достасып алды. Лермонтовқа үндес... Өлеңдері есіткеннің жүрегін жігерлендірірліктей табиғи болып, шығармаларының асыл негізі Лермонтов іңкәр болып, орыс әдебиетінің гүл шоқтарын өз тілінде сайратқан», – десе [9, 91], Ә. Бөкейханов Лермонтовты, Пушкинді және Крыловтың көптеген мысалдарын шеберлікпен аударғанын айтады. Демек, Абайдың аудармашылық шеберлігіне баға беру Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатовтардан бастау алып, бүгінге дейін зерттеу нысаны болып келеді. Абайтану ғылымының негізін салушылардың бірі және бірегейі, ұлы жазушы М. Әуезов ақын аудармасы туралы: «Көп өнерінің бірі – Абай керемет переводшы болған. Переводқа шеберлігі мынадан білінеді: кейбір өлеңдерін қазақ тіліне аударғандары өзінің тән өлеңінен артық деуге болады. Кейбір өлеңдерді, мысалы: «Қараңғы түнде тау қалғып», «Тұтқындағы батыр», «Кинжал», «Жолға шықтым бір жым-жырт» қалыбынан, мағынасынан һеш аудармай перевод еткен. Кей жерлерде сөздің мағынасынан ғана алып, қазақтың ұғымына ыңғайлап сырт пішінін өзгерткен. Абайдың ақындығының еркіндігі сол, кейбір переводты өз өлеңінен асырып, түрлеп жіберген. Мысалы: «Теректің сыйы», «Онегин-

нің хатын» Пушкиннің геройынан өзгертіп, тілін сұдулап перевод қылған», – деп тұшымды пікір айтады [10, 68]. Ойы ұшқыр, алымды, қиялы шалымды, сөйлер сөзге келгенде шешен де көсем Абайға сегіз қырлы, бір сырлы деп баға беріп, сол қырының бірі аудармашылық шеберлігін жеке атап өтеді. Қазақтың жазба әдебиетінің, оның ішінде аударматануының басында Ыбырай мен Абай тұрғандықтан, аударматану ғылымын сөз еткен қай ғалым болмасын Абайдан аттап өте алмасы хақ.

Абай неміс классигі Гетенің «Жолаушының түнгі жырын» Лермонтов аудармасынан туған халқына қазақ тілінде жеткізді. Лермонтовтың немесе Абай осы шығарманы Гетенің сезім әлемі өзінің ішкі сезім толқыныстарымен үйлескендіктен аударған секілді. Сондықтан аударма түпнұсқаға жақын. Осы бір өлең айналасында үш ұлы ақынның ой мен сезім үндестігін профессор Ә. Тарақ әдемі тарқатып айқындайды. Ақын, шебер аудармашы Лермонтов аудармасын Гете нұсқасынан озық десе, Ә. Тарақ: «Абай аудармасындағы Гете өлеңі тіпті түпнұсқадан асып түскен. Аудармашы мөлдіреген лириканың тұнып тұрған сырын сезім сұлулығымен астастырып, жіберген. Екінші жағынан ұлттық өлең өлшеміне түсіріп, өзіндік өрнегін берген, ырғағын айшықтап, әуезді энге айналдырған» [11, 15], – деп, ақынның аударматану ғылымына қосқан өлшеусіз еңбегін жоғары бағалайды.

Абайтану саласындағы елеулі жетістіктердің бірі – 2014 жылы «Қазақ университеті» баспасынан жарық көрген «Абайдың антропологиясы» атты монографиялық зерттеу. Монографиялық зерттеу Абай ғылыми-зерттеу институтында орындалған. Авторы – Ж. Дәдебаев.

Абай институтында «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» атты ғылыми жоба аясында жүргізілген зерттеулердің нәтижелері ерекше атап өтуді талап етеді. Бұл бағытта орындалған жұмыстардың негізгі нәтижелері «Абайтану. Тандамалы еңбектер» көптомдығынан орын алып отыр.

Айтылған жайлар негізінде әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде абайтану ғылымының бүкіл тарихы бойында өндірілген ғылыми өнімдердің бай қоры жасалғаны және оның

жаңа ғылыми зерттеулер нәтижелерімен байытылғаны туралы қорытынды жасауға болады. Бұл қор, шындығына келгенде, елімізде абайтану саласындағы түрлі кезеңдерде болған ғылыми мектептердің басты жетістіктерін жинақтаған және ғылыми маңызы жағынан баламасы жоқ бай рухани қазына-байлық болмақ.

Абайтану ғылымы еліміз тәуелсіздік алған жылдары ғана коммунистік идеология ұстанған қатаң қағидалардың тар шеңберінен шығып, ой еркіндігі мен сөз еркіндігінің арқасында жаңа бір белеске көтерілді. Оған жоғарыда біз сипаттап өткен ғылыми жетістіктер дәлел бола алады.

Әдебиеттер:

1. Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. – Алматы, 1986. – 400 б.
2. Дәдебаев Ж. Абайдың ақындық дүниетанымы // Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №3. – 3-12 б.
3. Ісімакова А. Қазіргі абайтанудағы тәуелсіздік идеясының зерттелуі // Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №4. – 6-10 б.
4. Пірәлиева Г. Абайдың Қиясбайы – қазақ әдебиеттануында // Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №4. – 10-14 б.
5. Дәдебаев Ж. Абай және Құран // Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №5. – 3-13 б.
6. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Бірінші том. – Алматы, 1977. – 1-том.
7. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы, 1977. – 2-том.
8. Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны // Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №4. – 6-10 б.
9. Дулатов М. Ибраһим ибн Құнанбаев // Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №5. – 91 б.
10. Әуезов М. Абайдың өнері һәм қызметі // Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №6. – 67-69 б.
11. Тарақов М. Гете – Лермонтов – Абай: ой мен сезім үндестігі // Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №5. – 13-15 б.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
I тарау. Абай мұрасын пәнаралық зерттеудің өзекті мәселелері	6
II тарау. Абайтану тарихы	24
III тарау. Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың шығармашылық әлемі	88
IV тарау. Абай және билер сөзі	114
V тарау. Абай бағалауындағы байлам	149
VI тарау. Абай мен Ақыт	177
VII тарау. Абайдың қарасөзі: болмысы мен бітімі	203
VIII тарау. Абай шығармашылығындағы ұлттық және жалпыадамзаттық руханият арналары	237
ҚОРЫТЫНДЫ	264
ҚОСЫМША	267

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАНДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

VIII том

Пәнаралық зерттеу

Авторлар:

*Дәдебаев Жангара, Әбдиманұлы Өмірхан,
[Кәкішев Тұрсынбек], Бисенғали Зинол-Ғабден,
Сейітжанов Зүфар, Тілепов Жұмат, Салқынбай Анар,
Үмбетов Мұбәрак, Тұрысбек Рахымжан,
Бисенбаев Пазылбек, Кәрібозов Ерхан*

Редакторы *К. Мухадиева*

Компьютерде беттеген *Ғ. Қалиева*

Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ №9173

Басуға 19.02.2016 жылы қол қойылды. Пішімі 60х84 ¹/₁₆.
Көлемі 17,43 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №4357.

Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.